

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

HUSITSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

**Židovská komunita v Benátkách a její vliv na vývoj
knihtisku v 16. století**

**The Jewish Community in Venice and Its Influence
on the Print Development in the 16th Century**

Diplomová práce

Vedoucí práce:

PhDr. Lena Arava-Novotná, Th.D.

Autor:

Barbora Husáková

Praha 2012

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucí této práce PhDr. Leně Aravě-Novotné, Th.D.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem Židovská komunita v Benátkách a její vliv na vývoj knihtisku v 16. století napsala samostatně a výhradně s použitím citované literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne 29. června 2012

Barbora Husáková

Anotace

Diplomová práce Židovská komunita v Benátkách a její vliv na vývoj knihtisku v 16. století pojednává o vzniku a vývoji židovské komunity v Benátkách a utváření prvního ghetta. Hlavním tématem této diplomové práce je vývoj židovského knihtisku v Benátkách v 16. století a jeho vliv na tamní komunitu. Druhá část této práce je věnována Danielu Bombergovi, jeho tiskům a židovským spolupracovníkům. Třetí část se zabývá cenzurou knihtisku v 16. století a menšími tiskařskými dílnami, které fungovaly v Benátkách na konci 16. století.

Annotation

Diploma thesis The Jewish Community in Venice and Its Influence on the Print Development in the 16th Century deals with the origin and the development of the Jewish community in Venice and with the creation of the first ghetto. The main topic of this diploma thesis is the development of the Jewish printing in Venice in the 16th century and its influence on the Jewish community. The second part of this work deals with Daniel Bomberg, his prints and his Jewish colleagues. The third part focuses on the censorship of printing in the 16th century and on minor printing workshops in Venice in the end of the 16th century.

Klíčová slova

Židé; Benátky; 16. století; ghetto; knihtisk; cenzura; Talmud.

Keywords

Jews; Venice; 16th century; Ghetto; Printing; Censorship; Talmud.

Obsah

Obsah	5
Úvod.....	7
1. Židovská komunita v Benátkách.....	13
1.1 Utváření první židovské komunity.....	14
1.2 Ustanovení prvního <i>ghetta</i> : <i>Ghetto Novo</i> – němečtí a italscí židé.....	16
1.2.1 Předpoklady vzniku ghetta a <i>monte di pietá</i>	17
1.2.2 Život obyvatel v <i>ghettu</i>	18
1.3 <i>Ghetto Vecchio</i> a židé z Levantu.....	19
1.3.1 Obchodníci z Levantu a ustanovení druhého <i>ghetta</i>	20
1.3.2 <i>Marrané</i>	21
1.4 Židé přicházející z Ponentu.....	23
1.4.1 Daniel Rodriguez – židovský obchodník, který pomohl židům z Iberského poloostrova	23
2. Počátek italského a benátského knihtisku v první polovině 16. století a dílna Daniela Bomberga.....	25
2.1 Význam knihtisku pro židovskou komunitu	25
2.2 Počátek knihtisku v Itálii a v Benátkách.....	28
2.2.1 Rodina Soncinů a první hebrejské tisky na konci 15. století.....	28
2.2.2 Předpoklady Benátek stát se tiskařskou velmocí 16. století.....	29
2.3 První období Daniela Bomberga (do roku 1533).....	31
2.3.1 Rabínská Bible a Bombergův pomocník Felice da Prato.....	31
2.3.2 Babylonský a Palestinský Talmud a Cornelius Adelkind	35
2.4 Druhé období Daniela Bomberga.....	36
2.4.1 <i>Mishné Tora</i> a Elija Levita	36
2.4.2 Poslední tisky Daniela Bomberga	38
3. Publikace knih v 16. století; cenzura knihtisku a minoritní knihařské dílny.....	40
3.1 Proces výroby knih v 16. století – od rukopisu k výtisku.....	40
3.1.1 Ilustrace knih a emblémy knihařských dílen	41
3.1.2 Významné židovské osobnosti pracující v knihtisku	42
3.2 Cenzura knihtisku ve druhé polovině 16. století.....	44
3.2.1 Spor mezi M. A. Giustinianim a A. Bragadinem – dva významní křesťanští tiskaři hebrejských knih a jejich soudce rabín Moše Isserles z Krakova	45

3.2.2 Vyústění sporu mezi oběma křesťanskými tiskaři a následné restrikce proti knihtisku	48
3.2.3 Organizace <i>Esecutori contro la Bestemmia</i> a autocenzura	49
3.3 Minoritní knihařské dílny v Benátkách ve druhé polovině 16. století	54
3.3.1 Giovanni di Gara	55
3.3.2 Giorgio (Zorzo) Cavalli	56
3.3.3 Giovanni Grifio (Grifo)	56
3.3.4 Cristoforo (Cristofolo) Zanetti	57
3.3.5 Bratři Farriové	57
Závěr	58
Použitá literatura	61

Úvod

Židovská komunita v Benátkách se utvářela po několik staletí a měla významný vliv i na formování ostatních židovských obcí na severu Apeninského poloostrova. Téma židovské komunity v Benátkách je nesmírně zajímavé také proto, že to bylo právě tam, kde vzniklo první uzavřené židovské *ghetto*. Díky členitosti Benátek na malé ostrůvky rozhodli v 16. století radní města přesunout všechny židy na jeden z těchto ostrůvků. Tuto čtvrť, kde o několik století dříve bývávaly slévárny kovu, pojmenovali *ghetto*. Až do 20. století se výraz *ghetto* používal pouze pro uzavřenou oblast pro židy v Benátkách, od 20. století získal tento název pejorativní nádech.

Dalším zajímavým motivem pro vznik této práce je samotné město Benátky. Ty byly odjakživa díky své poloze přístavního města velmi specifické. Stejně jako v ostatních městech ve Středomoří i zde vždy probíhal čilý cestovní a obchodní ruch. Dováželo se nejrůznější exotické zboží z východu, především z Dalmácie, Turecka a Řecka. S obchodním ruchem souvisí i pohyb obyvatelstva, které do Benátek přijíždělo kvůli obchodu a město se tak stalo místem multikulturního setkávání. Žily zde různé komunity, ať už to byly němečtí obchodníci nebo právě židé z celé Evropy a Středomoří.

Židé přicházeli do Benátek z různých částí Apeninského poloostrova a ve 14. a 15. století vytvořili komunitu s židy uprchlými z Německa. Další židé přicházeli v průběhu 16. století. Právě díky čilému obchodnímu ruchu vznikly předpoklady pro vývoj kvalitního knihtisku, což se stalo dalším důležitým motivem pro vznik této práce. Do města se přivážel kvalitní papír a ostatní materiál potřebný k výrobě knih. Dalším aspektem vzniku knihtisku byli odborníci přicházející ze severní Evropy, kde se knihtisk vyvinul.

Už na počátku 16. století se Benátky staly významným místem pro knihtisk. Tiskly se zde latinské, řecké a hebrejské knihy. Právě specifickou skupinu odborníků na knihtisk tvořili

samotní židé. Záměrem této práce bude zjistit, jakou úlohu hráli židé v procesu hebrejského knihtisku v 16. století v Benátkách. Zároveň se pokusím zmapovat prostředí vydávání židovských knih a samotné publikace, které vznikaly v průběhu 16. století. Kdo byli židé, kteří tiskli hebrejské knihy? Jaké bylo jejich postavení ve složitém období, kdy museli žít v uzavřeném *ghettu*? I přesto se staly Benátky významnou knihařskou velmocí ve vydávání židovských knih.

Knihotisk znamenal pro židy obrovskou revoluci. Knihy se v 16. století šířily vysokou rychlostí a přispívaly k šíření filozofických myšlenek a židovského učení. Právě díla, která nejvíce ovlivnila židovské komunity a která byla v Benátkách vydávána, bych chtěla v této práci představit.

Práce je rozdělena na tři samostatné kapitoly. V první kapitole se věnuji židovské komunitě v Benátkách, jejímu utváření a vzniku, který byl formován po několik desítek let a vyvrcholil až ustanovením prvního *ghetta* roku 1515. První část této kapitoly budu věnovat židům italským a německým, pro které bylo založeno první *ghetto* – *Ghetto Novo*. Zaměřím se na specifika těchto obyvatel a jejich zvláštnosti. Jaké byly předpoklady vzniku *ghetta* a jakou roli v celém procesu hrála církevní organizace *monte di pietá*.

K tomuto tématu židovského *ghetta* budu čerpat především z knihy, která se pro celou práci stala stěžejní – CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*. I edizione Oscar MONDADORI storia ottobre 2001. 357 str. ISBN 978-88-04-49884-1. Riccardo Calimani se stal odborníkem na židovské *ghetto* v Benátkách, kde se i narodil. Vydal několik odborných publikací, ve kterých se tomuto tématu věnuje a několik románů z prostředí města na laguně. Z této knihy jsem čerpala materiál i pro následující kapitoly.

V další části první kapitoly bych se věnovala životu v *ghettu*. Jaký byl život v uzavřených ulicích a do jaké míry měli obyvatelé svobodu? Jaká byla nejčastější zaměstnání? K tomuto tématu mi kromě Calimaniho poslouží i práce od Stephanie Siegmund

– SIEGMUND, Stephanie. *La vita nei ghetti*. In *Storia d'Italia, Annali XI*, Corrado Vivanti, Gli ebrei in Italia I., pp. 845-892. Torino: Einaudi, 1997. ISBN neuvedeno., která vyšla v publikaci věnované židům v Itálii – *Gli ebrei in Italia*.

Ghetto Novo nebylo jediné *ghetto* ustanovené v Benátkách. Právě vzniku druhého *ghetta* pro jinou a velmi odlišnou skupinu obyvatel bych se věnovala v další části první kapitoly. Událost vyhnání židů ze Španělska a Portugalska na konci 15. století přivedla tyto uprchlíky na různá místa po celém světě. Kolem velkých přístavů v Levantu se utvořila specifická skupina takzvaných levantských židů, kteří přicházeli do Benátek za obchodem a zde se i natrvalo usazovali. Město pro ně zřídilo samostatné *ghetto*, do kterého byli tito židé posláni – *Ghetto Vecchio*. Ve skupině těchto nově příchozích lidí byli i *marrané*, kterým bych chtěla věnovat samostatný oddíl.

Další prací, která mě velmi pomohla nahlédnout do dané problematiky vývoje židovského *ghetta* v Benátkách, je i kniha od Cecila Rotha – ROTH, Cecil. *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1946. ISBN neuvedeno. Tuto publikaci lze označit za klíčovou pro studium a pochopení života v židovských komunitách v Itálii.

V poslední části první kapitoly bych se chtěla věnovat jedné osobnosti, která měla významný vliv na formování třetího *ghetta*, které však vzniklo až o několik desítek let později. Tímto mužem byl Daniel Rodriguez, který pomohl židům přicházejícím rovnou z Iberského poloostrova do Benátek, aniž by se předtím zastavili v nějakém přístavu v Levantu. Těmto židům se říkalo ponentští, protože přicházeli z oblasti, která se nazývala Ponent.

Ve druhé kapitole bych se chtěla věnovat samotnému knihtisku. Kdy přišel knihtisk do Itálie a především do Benátek a jak se v těchto místech etabloval. Právě význam knihtisku pro židovskou komunitu bych zmínila v první části, neboť tento význam byl obrovský, proto mu

věnuji celou samostatnou podkapitolu. V této části mi velmi pomohl příspěvek Giuliana Tamaniho, který přednesl na kongresu o židovském knihtisku v roce 1988. Jedná se o dílo TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*. In *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI. Atti del VII Congresso internazionale dell' AISG S. Miniato, 7-8-9 novembre 1988*. Roma: Carucci editore, 1991. ISBN 88-85116-14-0.

V podkapitole o příchodu knihtisku do Itálie a do Benátek, bych zmínila významný rod židovských tiskařů – Soncinů, který jako první začal s hebrejskými tisky na Apeninském poloostrově. Tím největším tiskařem židovských knih se však stal až Daniel Bomberg na počátku 16. století. Osobnost Daniela Bomberga je fascinující především pro jeho samotné tisky. Vydával židovské knihy nejen ve velké kvantitě, ale i kvalitě. Postupně se stal největším tiskařem hebrejských knih v celé Evropě 16. století.

Byl to právě Daniel Bomberg, který jako první vydal Babylonský Talmud. Této specifické osobnosti bych věnovala dvě kapitoly rozdělené podle časového období, kdy Daniel Bomberg publikoval knihy v Benátkách. První období, které zahrnuje rabínskou Bibli a první edici Babylonského a Palestinského Talmudu, a druhé období, ve kterém Bomberg tiskl díla menšího rozsahu jako Mišné Tora.

Ani tyto tisky by nevznikly bez přispění židovských pomocníků, kteří pracovali v dílně Daniela Bomberga. Právě tyto osobnosti a jejich funkce bych v těchto kapitolách představila a tím se dostala k zásadní otázce a totiž, jaký podíl měli židé na procesu vydávání knih a do jaké míry ovlivňovali toto řemeslo.

V těchto dvou kapitolách o Danielu Bombergovi budu čerpat z několika důležitých publikací. Jednou z nich je kniha od Davida Wenera Amrama – AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*. London: The Holland Press, 1963. ISBN nevedeno., která je velmi užitečná a přehledná a zabývá se podrobně židovským knihtiskem v Itálii. Další

velmi užitečnou publikací, ze které jsem čerpala materiál k těmto kapitolám, je BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650. Volume X (On the Empire's Periphery)*. New York: Columbia University Press, 1965. 432 s. ISBN 0-231-08848-5.

V poslední kapitole této práce rozeberu proces výroby knih a cenzury knihtisku. Je zajímavé vědět, jak taková publikace v tiskárnách vznikala a jaký byl její vývoj od prvotního opisování traktátů k vytištěnému dílu. Právě zde bych chtěla poukázat na to, jakým způsobem vybírali tiskaři knihy k vydání. Ráda bych se zabývala i otázkou, na jaké úrovni byla ilustrace knih v 16. století. Také v této podkapitole věnované procesu výroby knih bych vybrala známé židovské osobnosti pracující v knihtisku. K tomuto tématu mě velmi pomohla již zmíněná práce od Giuliana Tamaniho nebo kniha od Riccarda Calimaniho.

Na knihtisk v 16. století měla značný vliv cenzura. Ať už se jednalo o cenzuru zavedenou Papežským státem nebo cenzurou státní. V Benátkách dokonce vznikla samostatná instituce na cenzuru knih, která spadala výhradně pod státní kompetence. Ačkoliv byly Benátky vždy nezávislý stát, v polovině 16. století podlely nátlaku církevního státu a byly vydávané papeži začaly ovlivňovat dění v Benátkách.

Je trochu paradox, že právě za jednou z papežových bul vydaných v padesátých letech stáli dva křesťanští majitelé tiskáren, kteří produkovali výhradně židovské knihy. Na jejich spor o výhradní právo vydávat Babylonský Talmud a co předcházelo tomuto konfliktu a následným restrikcím, bych se zaměřila v jedné podkapitole. S tématem cenzury souvisí i vlastní židovská autocenzura, kdy si sami židé před strachem z inkvizice kontrolovali publikace připravené k vydání.

K tématu cenzury mi posloužilo několik materiálů. Jedním z nich byl – GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*. In Venezia ebraica. Atti delle prime giornate di studio sull'ebraismo Veneziano (Venezia 1976-1980), ed. Umberto Fortis. Roma:

Carucci editore, 1982. ISBN neuvedeno., nebo příspěvěk od Piera Zorratiniho, který byl přednesen na kongresu v roce 1988.

Posledním tématem, kterému bych se v této práci chtěla věnovat, jsou minoritní knihařské dílny působící v 16. století. I ty měly obrovský vliv na vývoj židovského knihtisku. Právě činnosti těchto tiskáren bych se chtěla dotknout a vyzdvihnout tak jejich působení na poli tiskařského řemesla. K této problematice mi velmi pomohla monografická publikace od Nella Pavoncella – PAVONCELLO, Nello. *Le tipografie ebraiche minori a Venezia*. Roma, 1990. 78 str. ISBN neuvedeno.

Jako další velmi nápomocnou publikaci, ze které jsem čerpala, bych uvedla katalog od Umberta Fortise, který byl vydán k výstavě hebrejského tisku v židovském muzeu v Benátkách – FORTIS, Umberto. *Editoria in Ebraico a Venezia*. Catalogo della mostra. Verona: Arsenale Editrice, 1991. 63 str. ISBN neuvedeno.

Doufám, že se mi v této práci podaří odhalit důležité aspekty židovského tisku v Benátkách v 16. století, tedy v tak komplikované době, kdy se formovala reformace a následná reakce ve formě protireformace. Kdy byla každá vydaná židovská kniha důsledně prověřována inkvizitory, zda se nejedná o herezi nebo jakékoliv jiné prohřešení proti křesťanské víře.

V této diplomové práci jsem použila přepisu z hebrejštiny doc. Bedřicha Noska. Při použití slova "žid" jsem se přiklonila k variantě s malým počátečním písmenem. Italská vlastní jména jsem nechala v původní formě.

1. Židovská komunita v Benátkách

O přítomnosti židů v Benátkách před rokem 1516 existuje několik zmínek a dodnes je těžké rozlišit, co se zakládá na skutečnosti a co se stalo podnětem pro vytvoření legend. Jeden z dokumentů, který dokazuje působení židů v oblasti městském obchodu ve 12. a 13. století je dílo G. B. Gallicciolliho *Storie e memorie venete profane ed ecclesiastiche*¹ vtištěné v Benátkách v roce 1795.²

Za další pramen lze považovat i rukopis Pietra Vanziho a to konkrétně soupis lidu ke 12. květnu roku 1152, podle kterého je počet židů stanoven na 1300 osob. Gallicciolli vyjádřil pochybnosti o tak vysokém čísle a podle něj nejspíš vznikla chyba při přepisu dokumentu. Při dalším zkoumání se zjistilo, že číslo bylo správně, ale nejednalo se o rok 1152 nýbrž o rok 1552.³ Známy je také dekret z roku 1290, který přikazoval židům platit speciální taxu 5% z veškerého importu a exportu.⁴

S příchodem židů na území Benátek souvisí také jméno jednoho z ostrova v Benátkách - *Giudecca* (původní název ostrova byl *Spinalunga*).⁵ Podle židovského historika Barona se název ostrova *Giudecca* objevil v dokumentech z roku 1252.⁶ Italský historik Riccardo Calimani uvádí jako jeden z pramenů tzv. spis *Dissertazione* od Ludovica Muratoriho vydaný v 18. století. V něm je jméno *Giudecca* poprvé uvedeno již v roce 1090. Zajímavý je i původ

¹ Lze přeložit jako: „Historie a vzpomínky venetské profánní a církevní“.

² CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 5-6.

³ Idem.

⁴ Idem, str. 6, také BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650*, str. 292.

⁵ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 6.

⁶ BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650*. str.292.

slova. Jedna z teorií říká, že na ostrov byli posíláni do exilu spiklenci a odsouzení – odvozeno od slova *giudicare* (česky – soudit) a v benátském dialektu došlo k přetvoření slova na „Zudega“, poté na „Judecha“ a nakonec na „Giudaca“.⁷

Další možný důkaz o působení židů v Benátkách ve středověku, je i damašská Bible keter, ve které se již objevuje jméno Venezia, nebo rok 1298, kdy se ve městě konala disputace rabínů nad díly Mošeho ben Maimona.⁸

1.1 Utváření první židovské komunity

Od druhé poloviny 14. století do Benátek proudili židé ze severu, hlavně z německých zemí, odkud utíkali před morem, a židé z jihu Itálie, kteří se snažili uniknout z dosahu Papežského státu. Toto období je mimo jiné dobou vzniku nových komunit na celém severu Apeninského poloostrova. V této době také židé poprvé začali půjčovat peníze a městská rada je z důvodu udržení pod kontrolou odsunula na pevninu, do Mestre.⁹ Odtamtud se mohli do Benátek vracet pouze jednou za čas a to maximálně na 15 dní.¹⁰

Dalším nařízením městské rady v oné době byl výslovný příkaz židům nosit speciální znamení, aby se tak na první pohled odlišili od křesťanů. Radní znali už z historie podobný dekret vydaný v roce 1221 Fridrichem II., panovníkem na Sicílii.¹¹ Nejdříve bylo přikázáno

⁷ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 7.

⁸ Idem, str. 9.

⁹ Mestre – město (předměstí) Benátek.

¹⁰ BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650*. str. 293.

¹¹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 13.

židům nosit žlutý odznak (takzvané „kolečko“) a v polovině 15. století se z kolečka přešlo na žlutou čepici (ještě později se žlutá čepice změnila na čepici červenou).¹²

I přes tato nařízení a zákazy se lze domnívat, že přece jen už v té době existovala v Benátkách určitá tolerance k židům. Když si představíme, že Benátská republika byla vždy důležitou obchodní křižovatkou s významným přístavem, lze z toho odhadovat i multikulturní složení obyvatelstva. Kdyby ve městě neexistovala určitá míra tolerance, neutíkali by tam židé z celé Evropy (o tom ještě později). Určitou a rozhodně důležitou roli hrál i ekonomický faktor. Židé s sebou přinášeli velký ekonomický potenciál, což si patricijové vládnoucí v Benátkách moc dobře uvědomovali. Občanství v Benátkách si mohli bohatí židé koupit už ve 14. století (i když zatím jen pouze na omezenou dobu 25 let).¹³

Na počátku 16. století se Benátská republika ocitla ve válce s *Ligou z Cambrai*.¹⁴ Po prohrané bitvě Republika ztratila všechny svoje pevninské državy (kromě Padovy) a město se začalo ocitát v chudobě a ve strachu před morovou epidemií. Za této situace se Senát rozhodl zvýšit židům, stále oficiálně sídlícím v Mestre, daně a povolil jim pronajímat svoje domy (avšak bez práva na jejich vlastnictví!). Dále se židovské komunitě povolila synagoga, hřbitov, hotel a kolem roku 1514 i otevřít si vlastní vetešnictví a obchod s použitým oblečením. Nařízení žluté čepice platilo stále.¹⁵

Girolamo Priuli¹⁶ ve svých denících popsal rozklad a úpadek morálních hodnot ve městě, právě z důsledku prohrané války. Bohatí měšťané čím dál víc prodávali židům „pobyt

¹² BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650*. str. 293.

¹³ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 15-17.

¹⁴ Liga z Cambrai – nazývána také Svatá liga, spolek papeže Julia II. proti Benátkám.

¹⁵ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 15-17.

¹⁶ Girolamo Priuli – obyvatel Benátek z patricijského rodu, známé jsou jeho dochované deníky, ve kterých popisuje dění 16. století.

ve městě“ a z druhé strany v této době židé museli čelit útokům obyčejných obyvatel, na které měli veliký vliv Observanté.¹⁷ Přesto a paradoxně právě v této době uvolněných mravů a ekonomické nestability měli židé v Benátkách relativní svobodu, neboť měli kapitál, který zchudlé město potřebovalo.¹⁸

1.2 Ustanovení prvního *ghetta*: *Ghetto Novo* – němečtí a italští židé

Relativní svoboda židům vydržela do roku 1515, kdy městské radě přišla stížnost od jistého Ema Zorziho, který navrhoval poslat všechny židy na ostrov *Giudecca*. Představitelé židovské obce se začali bránit a považovali ostrov *Giudecca* za velmi nebezpečný. Jako alternativu si sami navrhli ostrov *Murano*. Neschopnost městské rady dohodnout se na jasném stanovisku rozhodl právě Zaccario Dolfino dne 20. března roku 1516, když nařkl židy z nejrůznějších nepravostí, mimo jiné z nezákonného stavění synagog a snahy zkorumpovat Republiku. Zaccario Dolfino jako řešení navrhl hebrejskou komunitu přesunout do čtvrti *Ghetto Novo*, staré antické čtvrti spadající pod farnost San Girolamo, kde dříve bývaly slévárny¹⁹ kovu.²⁰

Již 29. března roku 1516 vešel v *Pregadu*²¹ v platnost dekret, který příkazoval židům bydlet v malých domcích ve čtvrti kolem farnosti San Girolamo. Senát nařídil okamžitě vyklidit celé území a „novým“ nájemníkům nařídil platit třikrát větší nájem, než platili bývalí obyvatelé čtvrti. Na noc se musela celá čtvrť zavírat a celý den museli východy hlídat 4

¹⁷ Observanté – radikální mnišské hnutí uvnitř Františkánského řádu.

¹⁸ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str.15-17.

¹⁹ Odtud také význam slova „*ghetto*“ (italsky *gettare* - slévat), které se jako pejorativní označení pro separaci židů začalo plošně užívat až ve 20.stol. Do té doby se v souvislosti s ghettem mluví vždy jen ve spojitosti s benátskou čtvrtí, kde byla židovská komunita poprvé oficiálně separována.

²⁰CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str.43-44.

²¹ Benátský senát.

křesťanští kustodi. Všechny dveře a okna u východů musely být zazděny a křesťanští strážci museli dokonce bydlet přímo u východů ze čtvrti, aby měli vše pod dozorem. Sami židé si museli za svoje peníze platit dvě loďky, které ve dne i v noci kontrolovaly po kanálu uzavřenou zónu. Pokud byl některý žid v noci chycen mimo stanovené území, musel zaplatit pokutu. Pokud byl chycen více než dvakrát, následoval přísnější trest ve formě dvou měsíců ve vězení.²²

1.2.1 Předpoklady vzniku ghetta a *monte di pietá*

Otázkou zůstává, proč se izolace židů podařila zrealizovat až v roce 1516 a nikoliv o rok dřív, kdy se již objevovaly první náznaky podobného kroku. Calimani vidí jako možnou teorii celkovou pesimistickou náladu ve společnosti, která byla v Benátkách obrazem celkové politické situace na Apeninském poloostrově. Republika se cítila ohrožená jednak z moře kvůli tureckým invazím a jednak z pevniny francouzskými a německými vojsky. Františkáni kázající ve městě hledali jakoukoliv záminku k svolávání Božího trestu. Největším hříchem v té době bylo podle nich nechat židy volně se pohybovat v ulicích. Dokonce jako alternativa židovského půjčování peněz vznikla u františkánů na různých místech v Itálii bankovní instituce *monte di pietá*, která se však už ve druhé polovině 16. století přetransformovala v privátní banky.²³

Po mírovém urovnání v Noyonu v roce 1516 se politická situace uvolnila a mírné uvolnění režimu dopadlo i na židovské *ghetto* v Benátkách. Místo čtyř kustodů, kteří měli hlídat čtvrť, byli nyní jen dva. Také vchodové brány byly otevřeny déle. Stále ale přetrvávalo napětí, především městská rada se neustále dohadovala – zatímco jedni chtěli židy úplně

²² CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 43-44.

²³ Idem, str. 47-48.

vypudit z města, druzí argumentovali tím, že židé představují pro město jedinou možnost půjčky peněz.²⁴

Františkánská charitativní instituce *monte di pietá* ve městě zatím nepůsobila, mimo jiné proto, aby Benátská republika neztratila svoji suverenitu a nepodrobila se Papežskému státu, na kterém se nikdy nechtěla stát závislou. Zda pustit do města příslušníky *monte di pietá* nebo se obracet na židy bylo předmětem debat patricijů až do roku 1519. Ačkoliv se o *monte di pieta* ještě několikrát mluvilo (v roce 1523 a v roce 1573), v Benátkách se tato instituce objevila až v 18. století. Senát dokonce zakázal svým členům zabývat se otázkou této bankovní instituce pod výhružkou smrti.²⁵

1.2.2 Život obyvatel v *ghettu*

Je nutné zdůraznit, že chování města k židům nebylo nijak výjimečné a určité restriktce se v té době týkaly každé komunity cizinců. Například se mluvilo se o pokusech zavřít do jedné čtvrti všechny prostitutky. Podobně jako židé na tom byli němečtí obchodníci, kteří bývali v noci zamčení na zámek. Dalším příkladem je i turecká a řecká menšina. Židé tedy byli v tomto ohledu bráni jako „právoplatní“ cizinci, kterých bylo v Benátkách mnoho a díky nimž se i město proslavilo.²⁶

O běžném životě v židovském *ghettu* se toho ví bohužel málo. Dochované prameny jsou většinou oficiálního a bankovního rázu. Z toho se také vyvozuje, že velikou skupinu obyvatel *ghetta* tvořili bankéři, kteří bývali velmi často zároveň i obchodníky. Dalšími

²⁴ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 47.

²⁵ Idem, str. 47-48.

²⁶ Idem, str. 49-50.

tradičními řemesly byli i spisovatelé, sazeči v tiskárnách (o tom více později), vetešníci a lékaři.²⁷

V Benátkách, jako ostatně i na jiných místech v Itálii, se židovští lékaři těšili obrovské úctě. Většina jich studovala na univerzitě v Padově nebo v Sieně. Výjimkou byly ženy, které nemohly cestovat a už vůbec ne studovat. Jen vzácně žena směla studovat a to pouze lékařský obor jako gynekologie, nebo porodnictví. Lékaři navíc nemuseli tak přísně dodržovat režim v *ghettu*. V noci se mohli volně pohybovat, aby navštěvovali nemocné i mimo židovské *ghetto*.²⁸

V roce 1517 rada v Benátkách nařídila židovským lékařům nosit žlutý baret, avšak v roce 1529 se žlutá barva změnila na černou. Černý baret byl privilegovaným znakem a jako první se o něj zasloužil vyhlášený doktor z Benátek jménem Jacob Mantino.²⁹ Dalším významným lékařem v Benátkách v 16. století byl i David de Pomis (Spoleto 1525 - Venezia 1593) autor knihy *De medico hebreo* (1588) nebo trojjazyčného slovníku *Tzémach Dawid* z roku 1587.³⁰

1.3 Ghetto Vecchio a židé z Levantu

Vypuzení židů ze Španělska a Portugalska v letech 1492 a 1496 mělo za následek velké migrační vlny, které měly silný dopad na utváření nových židovských komunit v celé Evropě. Nové komunity se vytvořily na severu Apeninského poloostrova, v Africe a na východě, především v Turecku a v Řecku. Z důležitých obchodních míst jako byly Soluň a Konstantinopol, proudili tisíce židů do Benátek. Jako obchodníci se podíleli na vývozu a

²⁷ Idem, str. 50.

²⁸ SIEGMUND, Stephanie. *La vita nei ghetti*, str. 855.

²⁹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 51.

³⁰ CAMPOS, Anna. *La cultura ebraica nei libri a Venezia*. In *Catalogo: Armeni, ebrei, greci stampatori a Venezia.*, Venezia 1989, str. 65.

dovozu zboží jako byl olej, obilí a bavlna. Benátky tak už v první polovině 16. století přitahovaly skupiny prvních *marranů* a lidí nejrůznějších vyznání. Španělští a portugalské židé byli nazýváni levantány, protože většinou dříve než přijeli do města, tak projížděli, nebo se zdržovali v nějakém přístavu v Levantu.³¹

Je důležité uvést původní složení obyvatelstva v židovském *ghettu*, do kterého se levantánek pomalu mísili. Jak již bylo dříve v textu uvedeno, od 14. století existovala v Benátkách velká skupina židů vypuzených z Německa. Právě tato silná komunita, i když nyní po téměř dvou stech letech značně „poitalštěná“ nejen co se příjmení a jazyku týče, tvořila největší skupinu obyvatel prvního *ghetta*. Židé z Levantu se oproti původní komunitě, nazývané pro svůj původ – *Nazione Tedesca*, ve všem lišili. Ať už to byl jazyk, náboženské zvyky, nebo celkový způsob života.³² Levantánek si udržovali svoje vlastní rituály a málokdy se s německou a italskou komunitou spojili například ve formě sňatků.³³

1.3.1 Obchodníci z Levantu a ustanovení druhého *ghetta*

Zatímco první skupina původních židovských obyvatel se živila převážně půjčováním peněz, nově příchozí se živilo jako obchodníci, kteří trávili spoustu času na moři. Kvality židovských obchodníků přicházejících do města z Levantu si všimla i městská rada, která se vždy snažila konkurovat ostatním státům ve Středozezemním moři a proto se snažila chovat smířlivě i k novým obchodníkům proudícím do města a zvyšujícím tím městu ekonomickou stabilitu.³⁴

³¹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 52-53.

³² Idem, str. 52.

³³ SIEGMUND, Stephanie. *La vita nei ghetti*, str. 855.

³⁴ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 53.

Nelehký život v *Ghettu Novo* se začal s příchodem nových obyvatel ještě více zhoršovat. Židé často bydleli v jedné tmavé místnosti, kde se tísnily i dvě rodiny najednou. Nebylo výjimkou, že o jednu místnost se tak dělilo 8 až 10 lidí. Jen některým rodinám bylo vzácně povoleno dokoupit dřevěnou střechu nad balkon, aby tak rozšířili svoje obydlí. Domy byly natěsnány vedle sebe a byly vícepatrové než bylo obvyklé tak, aby se uspořilo co nejvíce místa.³⁵

Dne 2. června roku 1541 se městská rada rozhodla vyhovět stížnostem levantských židů na špatné životní podmínky a nechala je přesunout do *Ghetta Vecchia*, čtvrti ležící v těsné blízkosti *Ghetta Nova*. I zde ale bylo přikázáno dodržovat obyvatelům všechna opatření jako v jejich předchozím bydlišti. V noci museli zůstat zamčeni a nesměli bez svolení provozovat svoje obchody.³⁶

Tak tedy vznikly dvě odlišné komunity, každá se svým správním celkem – na jedné straně židé italští a němečtí v *Ghettu Novo* a na straně druhé židé levantští v *Ghettu Vecchio*. Dvě etnicky a lingvisticky odlišné minority, které se snažily udržet si svoje náboženské zvyky a používat svoji vlastní synagogu.³⁷

1.3.2 Marrané

Marrané byli židé španělského a portugalského původu, kteří po ediktu vydaném v roce 1492 ve Španělsku a v roce 1496 v Portugalsku konvertovali hromadně na křesťanskou víru (hromadná konverze byla typická hlavně pro židy z Portugalska)³⁸. Základním znakem

³⁵ SIEGMUND Stephanie: *La vita nei ghetti*, in *Storia d'Italia*, str. 850 (cit.Ravid).

³⁶ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 53.

³⁷ SIEGMUND Stephanie: *La vita nei ghetti*, in *Storia d'Italia*, str. 852.

³⁸ SEGRE, Renata. *La Controriforma espulsioni, conversioni, isolamento*. In *Storia d'Italia*, Annali XI, Corrado Vivanti, Gli ebrei in Italia I., pp. 709-778. Torino: Einaudi, 1997. ISBN nevedeno, str.

těchto židů bylo, že ačkoliv vystupovali jako stoupenčí křesťanství, ve svém soukromém životě se nikdy nevzdali své původní židovské víry a dodržovali všechny rituály skryty před vnějším světem. Tato specifická skupina židů z Iberského poloostrova hrála důležitou roli v utváření židovské komunity v Benátkách. Velká skupina těchto *marranů* se připojila ke skupině židů z Levantu a vytvořila s nimi komunitu obývající *Ghetto Vecchio*. Další skupiny *marranů* přicházeli ještě ve druhé polovině 16. století rovnou z Iberského poloostrova a to díky zásluze Daniela Rodrigueze a vytvořili tak novou komunitu židů v Benátkách.³⁹

Až do padesátých let 16. století se jednalo s *marrany* bez známek větší diskriminace, přece jen vystupovali jako křesťané. V roce 1550 byl však v Benátkách vydán edikt o vyhoštění *marranů* z města. Jednalo se především o obchodníky působící ve čtvrti Rialto. Do života Židů v Benátkách zasáhla i bula vydaná papežem Pavlem IV. (1555–1559), která se jmenovala *Cum Nimis Absurdum* a zaváděla různé restrikce proti těmto obyvatelům. Tato nařízení se rychle šířila po celé Itálii a oficiálně separovala židy do uzavřeného *ghetta* i v jiných městech na Apeninském poloostrově, například v Římě. V této době nestačilo, že se *marrané* hlásili pouze ke křesťanské víře, ale byli zavrženi a vyhoštěni, i když už s židovskou vírou neměli nic společného.⁴⁰

V listopadu 1558 byl obnoven poplatek za pobyt, takzvaná *condotta*. Po zaplacení této částky, která se v různých časových intervalech opakovala, mohli židé zůstat ve městě a praktikovat svoje zvyky a obřady. Stále však platil zákaz prodávat nové věci a jediný povolený obchod byl ten s použitým zbožím.⁴¹

³⁹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia* str. 55.

⁴⁰ Idem, str. 57.

⁴¹ Idem, str. 55.

1.4 Židé přicházející z Ponentu

Díky obchodním stykům s Lepantem se Benátky dostaly do paradoxní situace, kdy se sblížily s Tureckem, odjakživa svým úhlavním nepřítelem. Stalo se tak jako reakce poté, co se Rakousko, Španělsko a Papežský stát rozhodly Benátky odříznout od obchodu ve Středozemním moři a tím je izolovat.⁴²

1.4.1 Daniel Rodriguez – židovský obchodník, který pomohl židům z Iberského poloostrova

V říjnu roku 1573 obdržel benátský dóže dopis od Daniela Rodrigueze⁴³ z Bosny, zda by mohl přehodnotit obchodní cesty po zemi, namísto těch tradičních vedoucích po moři. Daniel Rodriguez byl původem nejspíš židovský obchodník (*marran*) s kořeny ve Španělsku.⁴⁴ Nejednalo se však o obchodníka v pravém slova smyslu, ale spíš se jednalo o jakéhosi agenta, který velmi dobře rozuměl obchodním stykům a pohyboval se na mezinárodním poli jako zkušený diplomat.⁴⁵ Rodriguez jako obchodník od roku 1549 hodně cestoval. V celém Středomoří navštívil Anconu, Ragusu, Benátky a Dalmácii. Už od roku 1563 udržoval obchodní kontakty s Benátkami a s Bosnou.⁴⁶

Roku 1577 Daniel Rodriguez požadoval po benátském Senátu zavést speciální poplatek pro obchodníky zdržující se ve Splitu před jejich cestou do Turecka. Zároveň tak žádal i o jejich ochranu. V červnu roku 1579 pak Rodriguez požádal Senát o povolení přivést do Benátek padesát rodin židovských obchodníků. Od každého pak vybral sto dukátů jako daň

⁴² TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 95.

⁴³ Znám také jako Daniel Rodriga.

⁴⁴ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 95.

⁴⁵ SEGRE, Renata. *La Controriforma espulsioni, conversioni, isolamento*, str. 743

⁴⁶ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 120.

za možnost pobytu ve městě. Senát jim pobyt povolil, avšak bylo těžké vmísit těchto padesát rodin do *Ghetta Vecchia* nebo *Ghetta Nova*, neboť už takhle tam bylo málo místa a obyvatelé se začínali pomalu bouřit.⁴⁷

Daniel Rodriguez se podílel i na přesunu židů z Ponentu, tedy z Iberského poloostrova. Tito většinou pokřtění židé (*marrané*) přicházeli do Benátek rovnou ze své země, aniž by se předtím zastavili v nějakém přístavu v Levantu. Benátky se jim jevily jako atraktivní stát, neboť nemuseli při vstupu podléhat dlouhým výslechům. Tito ponentští židé se tak pomalu asimilovali do *Ghetta Vecchia* k židům, kteří přišli z Levantu. V roce 1633 se pro židy z Iberského poloostrova (z Ponentu) vytvořil prostor, který se nazýval *Ghetto Novissimo*.⁴⁸

Židovské komunita v Benátkách se utvářela od roku 1516 po celé šestnácté a sedmnácté století. Po celé toto období měla na formování *ghetta* velký podíl každá jednotlivá skupina obyvatel. Ať už to byli italští a němečtí židé, kteří byli prvními obyvateli *Ghetta Nova* a později skupina židů přicházejících z Levantu a Ponentu v *Ghetto Vecchio* a *Ghetto Novissimo*.

Benátská republika a i jí spravované židovské *ghetto* vydrželo až do 12. května 1797. V ten den vtrhla do města francouzská armáda v čele s Napoleonem Bonaparte. Po dobytí města se už nemluví o *ghettu* a židům tak skončila staletí separace a omezování jejich svobody. Židovská komunita v Benátkách se znovu otrásla až o necelých sto padesát let později v důsledku druhé světové války.

⁴⁷ TAMANI, Giuliano. *L'attivitá tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 95.

⁴⁸ Idem.

2. Počátek italského a benátského knihtisku v první polovině 16. století a dílna Daniela Bomberga

Převratnou změnou v 15. století, která měla obrovský vliv na šíření renesance a humanismu, byl vynález knihtisku. Roku 1453 vyrobil Johann Gutenberg v německém městě Mohuči první tištěnou knihu – „dvačtyřicetiřádkovou“ Bibli. Jednou z prvních zemí, která knihtisk po Německu rychle přebrala, byla i Itálie (1464). Další země, do kterých se knihtisk rychle šířil, byly: Francie (1470), Španělsko (1474), Anglie (1476) a tak dále.⁴⁹

Prvotisky (takzvané *inkunábule*), které se tiskly v 15. století, byly především eklesiastického rázu. Tiskly se Bible, bohoslužebné knihy, gramatiky a učebnice. Už koncem 15. století byly nejvýznamnějším střediskem knihtisku Benátky, především díky slavnému učenci Aldu Manutiusovi (1450-1515). Především díky jeho tiskům se do severní ještě gotické Evropy šířila italská renesance za pomoci takzvaného „románského“ písma (na počátku 16. století bylo nahrazené „italikou“).⁵⁰

2.1 Význam knihtisku pro židovskou komunitu

Vynález knihtisku v 15. století neznamenal revoluci pouze pro křesťanský svět, ale dotkl se i židovských komunit rozmístěných po celém světě. Stejně jako se začaly šířit po Evropě církevní knihy, stejně tak rychle se šíření knih týkalo i těch knih hebrejských. Právě ve společnosti, kde se hebrejské knihy šířily do té doby pouze opisem, znamenalo tiskařství doslova revoluci. Tisky se nyní šířily vysokou rychlostí a židům se tak dostávalo snadnějšího vzdělávání se nejen v učení Tóry. Tiskly se nejenom liturgické texty, ale i zpěvníky,

⁴⁹ MACKENNEY, Richard. *Evropa šestnáctého století*. Vydání první. Praha: Vyšehrad, 2001. 395 s. Edice Dějiny Evropy; sv. 5., str. 324-325.

⁵⁰ Idem.

zákoníky, pesachové *hagady*, mystické knihy a vyprávění a samozřejmě i učebnice hebrejské gramatiky.

Byl to právě první tiskař židovských knih, Daniel Bomberg, který dodal židům po celé Evropě ztracené sebevědomí. Před ním tiskl židovské knihy i Gershom Soncino, avšak oproti významnému obchodníkovi s dobrými kontakty Danielu Bombergovi, byl Soncino pouze „vandrujícím židem“⁵¹ bez jakýchkoliv větších zkušeností.

Gershom Soncino byl však jedinečný v tom, že jako první žid vydával na vlastní náklady hebrejské knihy. Po něm se tak stalo ještě jednou a to v případě Meira Parenza, který ve 40. letech 16. století též začal vydávat hebrejské knihy a to v době, kdy za každou tiskárnu musel stát pouze křesťanský majitel.

Proč se tolik křesťanských majitelů, jako byl například Daniel Bomberg nebo Marco Antonio Giustiniani, pouštělo do hebrejského tisku? Určitě hlavním motivem byla poptávka trhu po těchto knihách. Na jednu stranu se lze domnívat, že Bomberg byl i chytrý obchodník, který včas zaplnil mezeru na knižním trhu. Možná to tak ale bylo jen zpočátku, když přišel Bomberg do Benátek. Jisté jsou totiž jeho pro-židovské sympatie, které především v pozdějších letech svého života vůbec neskrýval. Mnoho z jeho židovských pomocníků se zároveň stali i jeho dobrými přáteli.

Další obrovský význam měl knihtisk pro samotné židy v Benátkách. Do té doby se obyvatelé *ghetta* mohli věnovat pouze obchodu s použitým zbožím. Jak je zmíněno později v textu, díky požadavku Bombergova pomocníka Felice da Prato židé mohli najednou pracovat v řemesle vydávání knih a to znamenalo i jejich větší zapojení do celého procesu výroby, ale i zároveň mírný posun v žebříčku na společenském postavení ve městě mimo komunitu. Samozřejmě bez kvalitních židovských učňů by ani Daniel Bomberg nevydal svá

⁵¹ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 195.

nejlepší díla. To si uvědomovali i benátské elity, kterým šlo v první řadě o dobře fungující obchod.

Další otázkou bylo, kdo byl vlastně čtenářem hebrejských knih vytištěných v Benátkách. Jisté procento čtenářů tvořili samozřejmě židé. Především se to týkalo liturgických knih a zákoníků, které šly v židovské komunitě na odbyt. Bylo zde i velké procento křesťanských intelektuálů a čtenářů, kteří měli zájem o biblickou exegezi a židovskou mystiku. Nejznámější z takových čtenářů, kteří se velmi zajímali o hebrejské tisky, byli například Pico della Mirandola nebo Giovanni Reuchlin.⁵²

K popularizaci židovských knih přispělo i hnutí reformace uvnitř křesťanské církve. Základním bodem učení reformace bylo studium Bible. Starý zákon bylo nutné pro lepší porozumění číst v originále a i to tedy přispělo k většímu odbytu hebrejského tisku. K tomu, aby se člověk naučil hebrejsky a mohl číst Starý zákon v původním znění, potřeboval se naučit jazyk. Proto byl i velký zájem o hebrejské gramatiky, slovníky a učebnicové texty. V první polovině 16. století se například v Evropě vytisklo více jak 30 hebrejských učebnic gramatiky, z nich největší procento bylo napsané a vydané právě v latině, aby posloužilo křesťanským čtenářům.⁵³

Od nových zákonů vydaných v Benátkách ve druhé polovině 16. století se vydané židovské knihy začaly šířit i na černo. Díla, která byla zakázaná jako například Talmud, se začala šířit a potají vyvážet za hranice nebo naopak dovážet z tiskáren z Řecka nebo z Turecka. I přes tyto potíže ale význam knihtisku neustal, ale naopak stále narůstal a právě v těžkých dobách získal výjimečný význam, který dodával všem židům na světě novou naději.

⁵² AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 197.

⁵³ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 96.

2.2 Počátek knihtisku v Itálii a v Benátkách

Italský knihtisk sám o sobě začal někdy kolem roku 1464 a v roce 1475 jsou datovány první dvě tištěné hebrejské knihy vytištěné nedaleko Padovy. Jedna z knih byly komentáře Rašiho k Pentateuchu. Ke konci 15. století vznikají tiskárny v Římě, v Mantově, v Neapoli, ve Ferrare a samozřejmě v Benátkách.⁵⁴ Právě Benátky byly jedním z prvních míst v Itálii, kde se začaly tisknout první knihy, které upoutaly pozornost svojí výjimečnou kvalitou. Tyto knihy z benátských tiskáren vynikaly svojí nádhernou uměleckou dekorací a kvalitním papírem.⁵⁵

2.2.1 Rodina Soncinů a první hebrejské tisky na konci 15. století

Nejznámější a zároveň nejvýznamnější rodinou, která začala tisknout na Apeninském poloostrově hebrejské knihy, byla rodina Soncinů. Ti ve 14. století utekli z Německa, kde byli stíháni, protože vystupovali jako opozice vůči Janu Kapistránovi. Po svém příchodu na Apeninský poloostrov se usadili se ve městě Soncino v Lombardii a odtud také převzali své jméno.⁵⁶

Roku 1483 smontoval v Soncinu svůj první vlastní tiskařský stroj Israel Nathan Soncino, původním povoláním lékař. Pomáhal mu přitom i jeho syn Jošua Solomon a vnuk Geršom ben Moses. Všichni tři společně začali vydávat první hebrejsky tištěné inkunábule. Nejaktivnější člen rodiny byl právě Geršom (znám i pod jménem Geronimo), který jako první začal používat typ kurzívového písma, takzvanou „*italiku*“ (tento typ písma údajně později začal používat a postupně zdokonalovat Aldo Manutio).⁵⁷

⁵⁴ ROTH, Cecil. *The History Of The Jews Of Italy*, str. 223-224.

⁵⁵ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 146-149.

⁵⁶ ROTH, Cecil. *The History Of The Jews Of Italy*, str. 224-225.

⁵⁷ Idem.

Geršom Soncino byl za svůj život velmi učenlivý a časem si vybudoval dobré jméno v tiskařském prostředí. Čím dál víc však pocíťoval konkurenci v začínajícím a rychle se rozvíjejícím benátském knihtisku. Největšího rivala ve svém řemeslu viděl v mladém Danielu Bombergovi, který na počátku 16. století pomalu rozvíjel svoji aktivitu. Geršom Soncino se nedokázal vyrovnat s konkurencí a jako zahořklý odešel do Soluně a Konstantinopole, kde však ještě několik dalších let aktivně působil a publikoval. V Konstantinopoli také v roce 1532 vytiskl hebrejskou gramatiku *Miklol* od slavného francouzského exegeta Davida Kimchiho (1160-1235). Rabín David ben Josef Kimchi přišel do Turecka kolem roku 1529 z Itálie a nařkl Benátky z kopírování jeho knih.⁵⁸

2.2.2 Předpoklady Benátek stát se tiskařskou velmocí 16. století

Proč se Benátky staly tak úspěšným střediskem hebrejského tisku 16. století? Podle Tamaniho byla hlavní příčinou ekonomická situace. Benátky se nacházely na hlavní křižovatce mezinárodního obchodu. Již na konci 15. století se staly také střediskem obchodu s knihami. Působilo zde kolem 150 tiskáren, z nichž nejznámější byla právě ta Alda Manutia. Z toho je celkem jednoduché usoudit, proč si Daniel Bomberg, muž s obchodními styky v Německu, zvolil pro svoje působení právě Benátky. Zde měl jistotu, že najde nejen kvalitní sazeče, korektory, papírníky, ale i přátelské prostředí tolerantní vůči cizincům. Byl to právě Daniel Bomberg, který z Benátek učinil středobod hebrejského knihtisku a další tiskaři jako Marco Antonio Giustiniani, Alvise Bragadin a Giovanni di Gara byli pyšní, že mohou pokračovat v jeho slávě.⁵⁹

Díky své strategické poloze obchodní křižovatky se do města dostávaly nejkvalitnější suroviny potřebné k výrobě lisovacích strojů a papíru. Brzy se Benátky proslavily po celé

⁵⁸ MARCUS, Jacob R. *The Jew in the Medieval World: A Source Book: 315-1791*. 2nd printing. Cleveland: Meridian Books, 1961. xxvi, 504 s., str. 401-410.

⁵⁹ TAMANI, Giuliano. *L'attivitá tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 95.

Evropě a do města začali proudit odborníci z celého světa a hlavně z kolébky knihtisku, tedy z Německa. I mezi těmito nově příchozími bylo velké procento židů,⁶⁰ kteří se po svém příchodu ve městě natrvalo usídlili. První kniha vydaná v Benátkách je datována do roku 1471 a byla vytištěna tiskaři Johnem ze Speyeru a Nicolasem Jensenem.⁶¹

Z celkem cirká 1000 vydaných knih v 16. století téměř polovina jich byla vytištěna právě v Benátkách. Pro srovnání, v Konstantinopoli, druhém nejvíce aktivním městě, bylo mezi lety 1504–1593 vytištěno 226 knih. V dalším typograficky aktivním městě – Basileji, jich bylo vytištěno 212 a to mezi roky 1516–1617. Většina těchto knih byla vytištěna v hebrejštině nebo v latině.⁶²

Jen pro srovnání, v Praze byla první hebrejská kniha vytištěna údajně už v roce 1512 a byla jí sbírka modliteb *Sidur*. Dokonce se traduje, že tuto tiskárnu v Praze založila skupina italských obchodníků. Druhý titul vydaný v Praze o dva roky později měl název *Knihá chvalo zpěvů a požehnání nad jídlem* a tentokrát měla vydání na starosti jiná tiskárna. Ve skupině lidí podílejících se na tomto vydání se poprvé objevilo jméno Geršoma ben Šeloma ha-Kohena (také uváděn jako Heřman Žid nebo Heřman Impressor). Ten později vydal *Pentateuch* (ve druhém vydání se objevil na obálce znak Prahy) a *Pesachovou Haggadu* s unikátními dřevoryty. Tato tiskárna, kde působil, fungovala v přestávkách více než dvě stě padesát let a vydávala tisky nejvýznamnějších autorů, ale i učebnice a knihy pro chudé. Celkem bylo v Praze do roku 1648 vydáno na dvě stě padesát titulů, z čehož se dochoval pouze zlomek, neboť knihy byly často likvidovány během pogromů.⁶³

⁶⁰ K těmto židům přicházejícím z Německa, se připojili i židé z Iberského poloostrova, prchající po vyhlášení ediktu z roku 1492 a 1496.

⁶¹ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 146-149.

⁶² TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 85-86.

⁶³ BOŇEK, Jan. *Židovská Praha. Průvodce městem, které neexistuje*. Eminent, Praha 2011, 252 s., str. 57-58.

2.3 První období Daniela Bomberga (do roku 1533)

Nejvýraznější osobností benátského, ale i celého italského hebrejského knihtisku první poloviny 16. století byl nepochybně Daniel Bomberg. Díky němu se benátský knihtisk hebrejských knih proslavil po celém světě. Tiskárna Daniela Bomberga za dobu svého působení mezi léty 1516 a 1548 vytiskla 186 knih. Byly mezi nimi i modlitební knížky pro různé komunity v diaspoře, například tiskl pro obce do Říma, Španělska, Německa, Řecka, ale i pro karaitskou komunitu do Turecka.⁶⁴

Bomberg se narodil nejspíš někdy v 80. letech 15. století do rodiny bohatého měšťana Corneliuse Van Bomberghena v Antverpách. Pravděpodobně se již ve svém rodném městě naučil základní techniky tisku.⁶⁵ Bomberg byl křesťan, ale silně pro-židovsky smýšlející. Dokonce se traduje, že pomohl mnoha *marranům* utéct do Turecka.⁶⁶

2.3.1 Rabínská Bible a Bombergův pomocník Felice da Prato

Zlom v životě Daniela Bomberga nastal s příchodem do Benátek v prvním desetiletí 16. století. V Benátkách se seznámil s odpadlým židem Felicem da Prato, se kterým se společně začali věnovat tiskařskému řemeslu. Snad to byla právě zásluha Felice da Prato, který vzbudil v Bombergovi zájem o hebrejské knihy. Už v roce 1515 spolu vydali Herman Liechtensteinovo–Feliceho latinský překlad Žalmů *Psalterium ex Hebraeo ad verbum fere tralatatum* – překlad, který vyhotovil de Prato během patnácti dnů.⁶⁷

Objevují se domněnky, že Bomberg tiskl knihy ještě před rokem 1515, ale tuto teorii se nepodařilo dokázat, neboť žádný výtisk se nedochoval. Jedna z možností je, že tyto

⁶⁴ TAMANI, Giuliano. *L'attivitá tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 86.

⁶⁵ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 149.

⁶⁶ ROTH, Cecil. *The History Of The Jews Of Italy*, str. 225.

⁶⁷ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 150.

publikace byly zničeny inkvizicí.⁶⁸ Jistých je však 186 jednotlivých edic, které mezi léty 1516 a 1548 Bomberg vydal a stal se tak nejaktivnějším, nejznámějším, ale také nejobjednanějším vydavatelem židovských knih v tehdejší křesťanské Evropě.⁶⁹

Nejdůležitějším momentem v historii benátského knihtisku v 16. století a v celé historii vůbec byl rok 1516 tedy i rok, kdy bylo ve městě ustanoveno první *ghetto* – *Ghetto Novo*. V listopadu roku 1516 dokončil Daniel Bomberg se svým asistentem Felicem di Prato Pentateuch, který měl sloužit pro synagogální liturgii, a tím tak započal éru slavného benátského vydávání hebrejských knih. Vzápětí po vydání tohoto díla se Bomberg pustil se svým pomocníkem Felicem di Prato do přípravy vydání rabínské Bible, která vyšla celkem ve třech edicích v různém časovém období (1516-1517, 1524-1525, 1548). Tyto rabínské Bible neobsahovaly pouze hebrejský text, ale i aramejský překlad a komentáře slavných středověkých exegetů.⁷⁰

První vydání rabínské Bible (*Mikraot Gedolot*) z roku 1516 až 1517, bylo věnováno papeži Lvu X. (1475 – 1521), kterého to údajně přimělo domnívat se, že čtenáři židovských knih nemusejí být nutně ze židovského prostředí, ale naopak že převažují učenci z křesťanského prostředí. Proto veškeré hebrejské knihy byly ještě v první polovině 16. století přijímány s určitou tolerancí, ačkoliv někdy pro svůj mystický obsah se jich obyčejní lidé obávali.⁷¹

Věnování papeži Lvu X. na obálce knihy napsal Felice da Prato, který také připravoval celé vydání včetně přípravy masoretských textů. Toto první vydání z let 1516 až 1517 vyžadovalo vysokou míru erudovanosti a přesnosti, které se podle některých tomuto dílu

⁶⁸ Idem.

⁶⁹ TAMANI, Giuliano. *L'attivitá tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 86.

⁷⁰ Idem.

⁷¹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 89.

dostatečně nedostalo. Mezi kritiky této edice byl i gramatik Elija Levita, který se s Bombergem později setkal v Benátkách a začal s ním spolupracovat.⁷²

Felice da Prato (1470–1538) byl pomocníkem v tiskárně Daniela Bomberga až do roku 1527. Byl odpadlým židem a vlastním jménem se jmenoval *Jakob ben Chajim ibn Adonaj* a pocházel z Tunisu.⁷³ Ke křesťanství konvertoval v roce 1513 a tím získal privilegium pohybovat se v Benátkách jako právoplatný občan. Ze svého postavení se Felice da Prato obrátil na benátské autority s prosbou o povolení najmout čtyři židovské pomocníky do Bombergovy tiskárny. Tomu bylo vyhověno a roku 1516 schválila městská rada najmout si 4 tiskařské učně⁷⁴ židovského původu.⁷⁵

Toto rozhodnutí povolit židům věnovat se tiskařství znamenal významný okamžik v benátské židovské obci. Do té doby se židé již uzavřeni v *ghettu* mohli věnovat pouze bankovníctví a vetešnictví. Nyní se k tomu přidalo i řemeslo knihtisku. Ačkoliv tiskárny mohly být pouze v rukou křesťanských majitelů, židé najednou začali mít na celém procesu veliký podíl a jejich vliv vzrůstal. Jako pomocníci pomáhali připravovat knihy k tisku, ale věnovali se i korekci a editorské činnosti.⁷⁶

Zákony v Benátkách inspirované IV. lateránským koncilem přikazovaly židům v období *ghetta* nosit speciální znamení, kterým by se odlišili od křesťanských obyvatel. Těmto čtyřem tiskařským pomocníkům pracujícím u Bomberga bylo povoleno odložit toto rozlišovací znamení (žluté kolečko) a tím se tak vyvarovat na ulicích posměšných nadávek od

⁷² AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 156.

⁷³ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 87.

⁷⁴ „*Quattro homeni ebrei ben docti*“ – Calimani, str. 89.

⁷⁵ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 89.

⁷⁶ FORTIS, Umberto. *Editoria in Ebraico a Venezia*, str. 30.

obyvatelů města.⁷⁷ Calimani uvádí, že měli dokonce privilegium nosit černý baret, který mohli v té době nosit jen například významní židovští lékaři.⁷⁸

Ačkoliv obchod s židovskými knihami se začal pomalu rozvíjet, privilegium provozovat tiskárny měli stále pouze křesťané.⁷⁹ Krátce poté, co Bomberg přijal do učení 4 židovské tiskaře, získal autorské právo a patent na typ hebrejského písma – „*lettere cuneate si in rame come in stagno o in altra materia improntate*“.⁸⁰

Zatímco první vydání rabínské Bible z roku 1516-1517 nemělo tak vysokou kvalitní úroveň, toto druhé vydání rabínské Bible z let 1524-1525 bylo zcela výjimečné a propracované a stalo se tak nejvýznamnějším dílem z celé edice těchto třech vydání. Celou edici měl i tentokrát na starosti Felice da Prato. Čtyři díly rabínské Bible obsahovaly hebrejský text, aramejský překlad, velkou a malou *masoru* a komentáře vážených středověkých exegetů. Tato vydání významná svojí kvalitou, přesností textů a rozsáhlou dokumentací se stala po čtyři staletí *textus receptus* hebrejské Bible.⁸¹

Kolem roku 1525 benátský Senát poprvé způsobil Bombergově tiskařské dílně potíže. Představitelé Senátu zakázali Bombergovi dál publikovat s odůvodněním, že tak „jedná proti víře“.⁸² Nejspíš se jednalo ze strany Senátu o výmluvy, a když se Bomberg snažil v říjnu roku 1525 vykoupit 100 dukáty, jeho žádost byla zamítnuta. Licence tisknout mu byla Senátem prodloužena až o několik měsíců později, když zvýšil svoji nabídku na 500 dukátů. Relativní

⁷⁷ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 153.

⁷⁸ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 89.

⁷⁹ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 155.

⁸⁰ Idem.; Písmo klínovitého typu.

⁸¹ TAMANI, Giuliano. *L'attivitá tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 87.

⁸² ROTH, Cecil. *The History Of The Jews Of Italy*, str. 226.

klid a svobodu měli tiskaři až do roku 1548, kdy se objevily nové zákony a nová omezení, která změnila hebrejský knihtisk na několik dalších desetiletí.⁸³

2.3.2 Babylonský a Palestinský Talmud a Cornelius Adelkind

Největším a nejúspěšnějším projektem Daniela Bomberga bylo vydání Babylonského a Palestinského Talmudu. Díky němu se jeho tiskařská dílna dostala do širokého povědomí ve všech židovských komunitách po celém světě. Babylonský Talmud byl vytištěný celkem ve 12 dílech a to v letech 1519-1523. Palestinský Talmud byl vydán ve čtyřech dílech a to mezi roky 1522-1523.⁸⁴

Proč se tyto Talmudy staly tak výjimečnými a čím se tak odlišovaly od těch předchozích, do té doby pouze opisovaných? Celková kompozice díla byla zcela unikátní a stala se jakýmsi vzorem pro další vydávání po celá následující staletí. Forma textu, která se ještě dnes používá, pochází právě z Bombergovi tiskárny, kde byl takto vyhotovený Talmud poprvé uveden na světlo. Stránka byla komponována následovně: uprostřed stojí talmudický text ve „čtvercovém“ formátu, zatímco po stranách jsou vypsány komentáře v rabínské kurzívě Rašiho písma.⁸⁵ I číslování stran je jedinečné a unikátní a používá se doted'.⁸⁶

Na tomto vydání Babylonského a Palestinského Talmudu se podílel a velkou zásluhu měl i další z Bombergových blízkých spolupracovníků. Byl jím Cornelius Adelkind (vlastním jménem před konverzí – Israel ben Baruch). Adelkind s Bombergem společně připravili i dotisk obou Talmudů ještě v letech 1548-1549.⁸⁷ Cornelius Adelkind pracoval u Bomberga od

⁸³ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 101.

⁸⁴ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 86.

⁸⁵ Typ písma odvozen od jména středověkého komentátora Rabbi Shelomo Yitzchaki.

⁸⁶ FORTIS, Umberto. *Editoria in Ebraico a Venezia*, str. 39.

⁸⁷ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 90.

roku 1522 do roku 1544. V roce 1544 už i zároveň vypomáhal v tiskárně bratří Farriových a v roce 1545 i v dílně tiskaře Marca Antonia Giustinianiho. Od roku 1546 do roku 1553 byl Cornelio Adelkind jak tiskařem, tak i editorem. V roce 1553 se Cornelius Adelkind přestěhoval do Sabbionety a začal pracovat v tiskárně Tobiase Foá.⁸⁸

V Bombergově tiskárně po celou dobu pracovalo více členů rodiny Adelkindů, ale pouze Cornelius se stal mistrovým oblíbencem a blízkým přítelem. Bomberg ho i nechal několikrát zmínit na obálce svých knih, jehož zásluhou byly vytištěny. V Corneliově odkazu pokračoval i jeho syn Daniel, stejně jako předtím otec Cornelia - Baruch, který do Itálie přišel nejspíš z Německa.⁸⁹ Daniel Adelkind, syn Corneliuse, pracoval od roku 1550 v tiskárně Marca Antonia Giustinianiho a v dalších letech vydal sám na své náklady čtyři knihy.⁹⁰

2.4 Druhé období Daniela Bomberga

Druhé období tiskařské aktivity Daniela Bomberga lze ohraničit rokem 1533 až do jeho odchodu z Benátek zpět do Amsterdamu. Od roku 1533 pokračuje v tisku, avšak s nepravidelnými přestávkami. Kolem 40. let 16. století také začínají konkurovat Bombergovi další nově založené tiskařské dílny v Benátkách.

2.4.1 Mishné Tora a Elija Levita

O rok později, než kdy byl Talmud dokončen a vyhotoven, vyšel v Bombergově tiskárně jiný velký literární počín – dílo Mošeho ben Maimona s názvem *Mishné Tora*.⁹¹ Již za pár let po tomto vydání, konkrétně v roce 1533 se tiskárna Daniela Bomberga odmlčela a

⁸⁸ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 91.

⁸⁹ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 179-181.

⁹⁰ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 91.

⁹¹ GOLDFELD-VOGELMAN, Naomi. *Some reflections on the hebrew printing in Italy during the sixteenth century*, str. 99.

přestala na několik let aktivně působit. Nikdo neví, proč se tak stalo a co přimělo tiskařského mistra přerušit svoji tiskařskou aktivitu. O čtyři roky později v roce 1538 jsou u něho vytištěny dvě publikace, z nichž obě dvě byly napsány jeho přítelem a spolupracovníkem Elijahem Levitou (1469–1549). Tento slavný gramatik přišel do Benátek po vyplenění Říma⁹² roku 1527.⁹³

Elija Levita, původem z Německa, odešel do Itálie po pogromech a následném vyhnání židů z jeho rodné oblasti. Byl to velký intelektuál a stal se z něj doslova prostředník mezi židy a vnějším světem. Jedna z dvou knih vydaných Bombergem po delší promlce byla jeho *Massoret Hamassoret*, kde se Elija zaobírá a vysvětluje kabalistické pojetí světa. Druhá jeho kniha publikovaná v tom samém roce se jmenovala *Tub Taam* („Dobrý úsudek“). Toto dílo napsal hned po svém příchodu do města po vyplenění Říma. Ještě v Římě si plánoval vydat chaldaický lexikon, což nakonec nestihl, protože mu dokončení díla překazila válka. Při té příležitosti přísahal na Boha, který mu i přes krutý boj dopřál přežít, že jednou tuto gramatiku chaldaického targumu vydá. Knihu *Tub Taam* věnoval Danielu Bombergovi, kterého v ní vyzdvihuje jako dobrého a pracujícího muže, který dal chléb jeho rodině a celému izraelskému lidu.⁹⁴

V roce 1540 se tiskárna Daniela Bomberga opět na pár let odmlčela. Toto pozastavení tiskařské činnosti už nedovolilo Elijahu Levitovi vydat jeho dílo *Tishbi*. Elija Levita tak jako sedmdesátiletý starý muž opustil Benátky. Knihu *Tishbi* dopsal až po cestě do Isny In Allgau, kam odešel na pozvání Pauluse Fagiuse, tiskaře, který si přál, aby mu právě on dohlížel na

⁹² Sacco di Roma – Roku 1527 vyplenil Řím Karel V.

⁹³ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 92.

⁹⁴ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 194.

jeho tisk. Elija Levita se ještě na konci svého života v roce 1544 vrátil zpátky do Benátek, na které byl on i jeho žena zvyklí, a toto město už nikdy více neopustil.⁹⁵

2.4.2 Poslední tisky Daniela Bomberga

V následujících letech Bombergova sláva začala postupně upadat, stejně jako naopak jiných tiskařů začala jejich sláva pomalu stoupat. I přesto ale Bombergovy výtisky neztratily nic na své tolik proslavené kvalitě. V roce 1543 šel do tisku *Pentateuch Megillot a Haftarot* a v roce 1544 šly do tisku další Bible a kniha *Mahzor*.⁹⁶ K jeho dalším posledním vytištěným a kvalitním dílům patří i *Doveri dei cuori* od Ibn Pakudy nebo knihy od hebrejsko-španělského básníka Ibn Gabirola.⁹⁷

Jisté ovšem je, že zde zřejmě nebyly žádné velké konkurenční boje mezi tiskárnou Daniela Bomberga a nově nastupujícími tiskařskými dílnami. Kolem roku 1544 je už v Benátkách v provozu několik takto nově otevřených dílen. Cornelio Adelkind, věrný přítel a pomocník Bomberga, v několika takových vypomáhal stejně jako Meir Parenzo, známý redaktor a korektor, který začínal u Bomberga, ale do povědomí se dostal až prací u Alvise Bragadina.⁹⁸ Právě z toho lze vyvodit, že si tyto tiskárny mezi sebou vypomáhaly bez větších obtíží. S úplným tiskem knih se Daniel Bomberg rozloučil až v roce 1548-1549. Poté se navrátil do svého rodného Amsterdamu.⁹⁹

Bomberg za svůj život vydal na 186 knih. Byly mezi nimi i slovníky a učebnice hebrejské gramatiky (z nichž neslavnější byla gramatika od Elijaha Levity). Co Bomberg

⁹⁵ Idem, str. 198 – 199.

⁹⁶ Idem, str. 199 – 200.

⁹⁷ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 90.

⁹⁸ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 91.

⁹⁹ AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*, str. 198 – 199.

nikdy nepublikoval byly knihy vyprávění a poezie, knihy o matematice, astronomii, lékařství nebo filozofii. Jedinou mystickou publikací, kterou za svůj život vydal, byl komentář k Pentateuchu od Menahema da Recanati.¹⁰⁰

Za zmínku také stojí rok 1539, kdy Daniel Bomberg vydal poprvé a naposledy protižidovskou polemiku *Shevile tohu* („*Cesty z pouště*“) od Gérarda Veltuycka.¹⁰¹ Jinak se jeho tvorba týkala výhradně židovských, respektive pro-židovských publikací. A stejně jako v té době slavný benátský tiskař latinských a především křesťanských knih Aldo Manutio se i Daniel Bomberg svým dílem zapsal do historie knihtisku, a to nejen toho židovského.

¹⁰⁰ Idem.

¹⁰¹ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 86.

3. Publikace knih v 16. století; cenzura knihtisku a minoritní knihařské dílny

V následujících dvou kapitolách bych chtěla upozornit na důležité aspekty v publikaci hebrejských knih v Benátkách v 16. století. Jednalo se především o výběr materiálu k publikaci a přípravu tisku. Dále jsou uvedeni významní pracovníci židovského původu pracující v tiskařských dílnách. Samostatný oddíl je věnován cenzuře hebrejských knih, která začala v polovině 16. století a minoritním tiskařským dílnám.

3.1 Proces výroby knih v 16. století – od rukopisu k výtisku

Zajímavá a důležitá otázka, kterou si při bližším zkoumání problematiky hebrejského knihtisku musí každý položit je, jaká byla kritéria výběru materiálu k publikaci. V první polovině 16. století byla většina děl ještě psaná formou rukopisu, proto se tato otázka stává aktuální až v druhé polovině 16. století, kdy již vychází obrovské množství tištěných knih. Když začala v 16. století vznikat základní a stěžejní díla hebrejské literatury, začal se i výběr knih do tisku problematizovat.

Je možné, že se editoři informovali po poptávce trhu nebo že existovali různí učenci, židé a křesťané, kteří signalizovali nakladatelům možnost nechat vytisknout daný text, o který měli zájem nebo o kterém věděli, že se bude prodávat. Jistě byly i texty, především ty biblické, právní a liturgické, které byly vytištěny na přání určité židovské komunity. To byl i případ modlitebních knih vytištěných Danielem Bombergem na zakázku pro židovské komunity v diaspoře, geograficky ležící daleko od Benátek.¹⁰²

Byli i autoři, kteří si sami požádali tiskaře a editora o vydání svého vlastního díla. Tato metoda nebyla tak rozšířená, neboť se ani tolik netiskli tehdejší autoři 16. století, ale

¹⁰² TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 89.

dávala se spíš přednost klasickým židovským autorům středověké literatury. Takový případ autora, který si sám požádal o vydání svého vlastního díla, byl například Elija Levita nebo Josef Caro. Právě Josef Caro si nechal roku 1564 na vlastní žádost ze Safedu vytisknout v Benátkách svoje dílo *Shulchan aruch*. V Benátkách byla také tato kniha na konci 16. století dokonce sedmkrát dotištěna.¹⁰³

Když vydavatel vlastnil rukopis knihy od autora, připravit samotnou knihu k tisku už nebyl žádný velký problém. Mnohem větší problém byl, když už od jedné knihy existovaly dřívější přepisy rukopisů nebo dokonce již vytištěné edice konkrétní knihy. To byl třeba příklad Bible. Metod, jak uspořádat k vydání Bibli, bylo několik, a bylo by jistě zajímavé vědět, jakou metodu zvolil Felice da Prato v přípravě textu k vydání druhé rabínské Bible. Jisté je, že Bombergovi to bylo téměř jedno, jak bude výtisk Bible nakonec uspořádaný. Snažil se pouze v každé zemi najít co nejvyšší možný počet rukopisů obsahující *masoru*. Tyto texty pak Felice da Prato všechny přezkoumal a rozdělil je do určitého řádu, podle různých *masoretských* tradic.¹⁰⁴

Dodnes se bohužel nedochoval téměř žádný původní rukopis, který by dříve sloužil tiskařům jako předloha k tisku. Jediný starý rukopis, který se dochoval a který Bombergovi posloužil jako vzor, byl rukopis k vydání Palestinského Talmudu, vytištěný v letech 1522-1523. Tento rukopis se nachází v univerzitní knihovně v Leidenu.¹⁰⁵

3.1.1 Ilustrace knih a emblémy knihařských dílen

Ilustrace knih nebyla v 16. století tak rozvinuta. V podstatě jediná dekorace knih se skládala ze znaku tiskařské dílny na obálce každé knihy, takzvaného emblému. Málokdy se

¹⁰³ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 89.

¹⁰⁴ Idem, str. 93.

¹⁰⁵ Idem, str. 90.

uvádělo jméno vydavatele, proto tyto emblémy sloužily jako poznávací znamení dílny, kde byla publikace vydána. Například Meir Parenzo měl ve znaku *menoru*, Giorgio Cavalli slona, Giovanni Grifio měl ve znaku bájného ptáka grifona a Alvisse Bregadin tři koruny. Jediná kniha o které se dá mluvit jako o knize ilustrované, byla publikace alegorických vyprávění *Mashal ha-qadmoni* od Jischaka ibn Sahula, která byla vydaná v roce 1546 v dílně Meira Parenza. Další ilustrované knihy byly dvě *Haggadot* vytištěné u Giovanniho di Gara v roce 1599 a 1609.¹⁰⁶

3.1.2 Významné židovské osobnosti pracující v knihtisku

Od roku 1515, jak již bylo uvedeno, pracovali v tiskárnách díky požadavku Felice da Prato židovští pomocníci. Bez nich by nebylo možné vytisknout kvalitní a bezchybné hebrejské knihy. Většina z nich pracovala nejen jako tiskaři a sazeči, ale také jako editoři nebo korektoři. Mezi ty nejuznávanější a nejučenější korektory pracující u Daniela Bomberga patřili například Hayah Meir ben Dawid, který působil v Benátkách jako *dajan* v letech 1510-1520 a jako korektor působil v Bombergově tiskárně od roku 1519 do roku 1522, nebo Jakob ben Chajim alias Cornelius Adelkind, který pracoval u Bomberga jako korektor mezi roky 1520-1525.¹⁰⁷

Další známý korektor byl i Chajim ben Moše Alton, který byl původní profesí lékař a pro Bomberga pracoval od roku 1522 do roku 1527. A samozřejmě Elija Levita, který byl nejen korektorem, ale i editorem, jehož hlavním úkolem bylo vybírat vhodné publikace k tisku, mezi nimiž nechyběly ani ty jeho. Elija Levita pracoval u Bomberga v různých intervalech mezi léty 1525-1548.¹⁰⁸

¹⁰⁶ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 93.

¹⁰⁷ Idem, str. 91.

¹⁰⁸ Idem, str. 93.

V posledních letech aktivní činnosti pracoval v tiskárně Daniela Bomberga i Meir Parenzo, který se proslavil i mimo jiné prací v dílně Alvise Bragadina. Nicméně Bombergovi významně pomohl a velkou měrou se podílel na vydávání knih od Ibn Gabirola nebo Ibn Pakudy ke konci Bombergova působení.¹⁰⁹

Meir Parenzo se ale velkou měrou zapsal do historie benátského knihtisku i jako samostatný tiskař. Stal se jediným židem, který mezi roky 1545-1549 sám tisknul hebrejské knihy. Tedy v době, kdy tiskárny směli vlastnit pouze křesťané, Meir Parenzo na vlastní náklady vytiskl několik knih. V roce 1545 vytiskl společně s Corneliusem Adelkindem jidiš překlad Žalmů. V dalších letech publikoval vyprávění *Mashal ha-qadmoni*, ale také apologeticko-teologický traktát *Kuzari* od Jehudy ha-Levi.¹¹⁰

Dalším velkým počinem Meira Parenza byl rituální traktát od Jischaka di Durena, nebo *Kosmografie* od Geršoma ben Šelomona, které nebyly nikdy dříve a ani později znovu vydány. *Kosmografie* byl traktát o starověké palestinské geografii. Dalším jeho počinem byla například i *Mishna* s komentáři Ovadji da Bertinora. Meir Parenzo pokračoval jako korektor v tiskárně Alvise Bragadina.¹¹¹

Dalším aktivním a známým židem v pracujícím v tiskařském prostředí byl i sazeč v tiskárnách jménem Guillaume le Bé (1525–1598). Pravděpodobně se nejednalo o žida, ale pracoval hlavně na hebrejských knihách. Guillaume le Bé byl Francouz, původem z Troye a do Benátek se přestěhoval v roce 1545. V následujících čtyřech letech pak pomáhal vydat více jak osm sérií židovských knih – dvě pro Marca Antonia Giustinianiho a šest pro Meira

¹⁰⁹ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 89.

¹¹⁰ Idem.

¹¹¹ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 89.

Parenza. Po návratu do Francie spolupracoval na tisku hebrejských knih u Garamonda a Plantina.¹¹²

3.2 Cenzura knihtisku ve druhé polovině 16. století

První těžkosti spojené s knihtiskem se objevily již v roce 1525, kdy Senát zakázal Danielu Bombergovi tisknout knihy. Ten se nakonec vykoupil pěti sty dukáty a licence mu byla vzápětí obnovena.¹¹³ Další a mnohem striktnější opatření proti knihtisku se objevily o několik let později.

V roce 1548 s novými zákony v Benátkách přišel i zákon, který zakazoval židům pracovat v prostředí tiskařského řemesla. V jednom ze zákonů z 19. prosince roku 1548 se doslova uvádělo: „*che alcun hebreo non possa lavorar di stampa né far stampar libri, possendo però comprar et vender quelli et finir quelle opere che hano principiato fin hora et contrafacendo incorrino in pena di perder la robba et pagar ducati 100.*“¹¹⁴

Nejen to, zakazovalo se i schovávat se za majitelem tiskárny, kterým mohl být pouze křesťan. I přes tyto zákony, které měly veliký dopad na hebrejský knihtisk, se nepodařilo eliminovat vliv židů a jejich participaci na tiskařském umění. Pokud chtěl editor nebo majitel tiskárny zachovat vysokou kvalitu tištěného díla, stala se spolupráce s židovskými odborníky nezbytnou, neboť jen oni dokázali svoji erudovaností zachovat správnost textu a jeho vysokou úroveň.¹¹⁵

¹¹² TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 89.

¹¹³ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 101.

¹¹⁴ Český překlad: „Zákaz pracovat Židům v tiskařském prostředí pod pokutou 100 dukátů“.

¹¹⁵ ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*, str. 115.

Židé tedy i nadále pokračovali v práci v tiskařských dílnách, což samozřejmě neuniklo pozornosti vládnoucí městské elitě, která však často přivírala oči a nechávala židy na pokoji. V Evropě vzrůstala poptávka po knihách a tak právě kvůli dobrému obchodu se patricijové rozhodli situaci nijak neřešit a nenarušit tím tak dobré obchodní styky.¹¹⁶

Navzdory tomuto dekretu z roku 1548 nalezneme v těchto letech v Benátkách tři aktivně působící židy v tiskařském prostředí. Prvním z nich byl Jehuda ben Izák ha Levi¹¹⁷ z Frankfurtu a druhý Jechiel ben Jekutiel Ha Kohen Rapa. Oba dva pracovali jako korektoři v tiskárně bratří Farriů a následně pro Marca Antonia Giustinianiho. Třetím aktivně působícím židem v tiskařském řemeslu byl Meir Parenzo. Ten začínal v tiskárně Daniela Bomberga, pokračoval u Marca Antonia Giustinianiho a nakonec spolupracoval i s Alvisem Bragadinem.¹¹⁸

3.2.1 Spor mezi M. A. Giustinianim a A. Bragadinem – dva významní křesťanští tiskaři hebrejských knih a jejich soudce rabín Moše Isserles z Krakova

Zatímco Daniel Bomberg se zapsal do historie knihtisku v první polovině 16. století, od 50. let začínají již tvořit menší knihařské dílny, avšak žádná z nich nedosáhla takového věhlasu jako ta Daniela Bomberga. První důležitý aspekt, proč se žádná dílna výrazně neprosadila, bylo určitě větší konkurenční prostředí, které se s vývojem a vylepšováním knihtiskařského umění začínalo pomalu rozvíjet. Vytištěné knihy se stávaly postupně dostupnějšími a tím se zvyšovala i poptávka.

¹¹⁶ ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*, str. 116.

¹¹⁷ Snad se jednalo o Elijaha Levitu - ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*, str. 115.

¹¹⁸ Idem, str. 116.

Marco Antonio Giustiniani se narodil 15. prosince roku 1516 jako třetí nebo čtvrtý syn svého otce Niccola Giustinianiho. Pocházel z ušlechtilého starodávného rodu, který se podílel na vládě ve městě ještě před ustanovením prvního dóžete před rokem 697. Všichni jeho předci byly slavní bojovníci nebo významné osobnosti benátského života. Děd Marca Antonia (Bernardo, zemřel 1498) pracoval jako guvernátor na Krétě. Jeho otec Niccolo (zemřel 1550) působil v Konstantinopoli. Marco Antonio, ani jeho bratři nevstoupili do politického života. Snad jen jednou se Marco Antonio veřejně angažoval, bylo to kolem roku 1562 a jen na krátký čas.¹¹⁹

Marco Antonio Giustiniani začal svoji tiskařskou aktivitu v roce 1545, kdy otevřel svoji dílnu ve čtvrti Rialto. V té době ještě působil Daniel Bomberg, který se pomalu loučil se svým řemeslem. Během prvních let Marco Antonio Giustiniani vytiskl na 86 hebrejských knih, mezi nimiž byl i komentář k Pentateuchu od Mošeho Nachmanida. Od roku 1545 do roku 1551 vyšel u něho v tiskárně Babylonský Talmud a získal si tím monopol, neboť se stal jediným ve své době, kdo tiskl díla takového rozsahu, potom co Daniel Bomberg skončil. Pro srovnání – tiskárna bratří Farriů v té době vydala jen 12 hebrejských knih a tiskárna Brucella jen jeden glosář filosofických hebrejských termínů.¹²⁰

V roce 1550 se změnilo politické toleranční klima v celé Evropě. Právě v tomto roce byl vydán další edikt, který vyháněl *marrany* ze Španělska a Portugalska a i to se podepsalo na změně přístupu k hebrejskému knihtisku v Benátkách. Kardinál Girolamo Varallo protestoval u benátského ambasadora v Římě kvůli edici Babylonského Talmudu, kterou Marco Antonio Giustiniani dokončil v roce 1551. V ten samý rok rozhodla benátská rada dát tento Babylonský Talmud k přezkoumání a vyhovět tím papežovým obavám.¹²¹

¹¹⁹ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 117.

¹²⁰ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 90.

¹²¹ Idem.

V roce 1537 byla v Benátkách založena organizace *Esecutori contro la Bestemmia*,¹²² která výhradně spadala pod benátské kompetence a měla za úkol uchovávat víru, dohlížet na ni a odhalovat veškerou herezi, která se ve městě objevila. Právě tato instituce měla za úkol přezkoumat Babylonský Talmud vytištěný Marcem Antoniem Giustinianim a objevit v něm heretické pasáže, které by byly proti křesťanské víře.¹²³

Kolem roku 1551 je v Benátkách otevřena další nová tiskárna Alvise Bragadina. Tato dílna jako jediná vydržela fungovat s menšími přestávkami až do prvního desetiletí 17. století a stala se tak největší tiskárnou hned po Bombergovi.¹²⁴ U Bragadina pracoval jako redaktor a korektor Meir Parenzo v letech 1551-1575 stejně jako jeho bratr Ašer, který pracoval ve stejné tiskárně jako redaktor od roku 1579 do roku 1595.¹²⁵

V nakladatelství Alvise Bragadina vyšla v roce 1565 první edice *Shulchan Aruch*, dílo od Josefa Cara (1488-1575), který v něm popisuje židovské rituály sefardské komunity. Aby tato kniha byla přístupná i aškenázské komunitě v *ghettu*, opatřil ji Moše Isserles z Krakova malými poznámkami po stranách textu. Od roku 1578 vycházel *Shulchan Aruch* už jen pouze s doplňujícím textem Mošeho Isserlese.¹²⁶

Tato nově založená dílna Alvise Bragadina krátce po svém otevření vytiskla dílo *Mishné Tora* od Mošeho ben Maimona s komentáři Meira Katzenellenbogena z Padovy. V téměř v tu samou dobu vytiskl stejné dílo i Marco Antonio Giustiniani a sice bez komentáře rabiho Meira. Mezi oběma tiskaři se rozhořel veliký konkurenční spor, kdy jeden druhého napadal a snažil se bojkotovat příští vydání Talmudu, které oba tiskaři plánovali a

¹²² Lze přeložit jako „Exekutoři proti rouhání“.

¹²³ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 90.

¹²⁴ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 88.

¹²⁵ Idem, str. 91.

¹²⁶ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 94.

připravovali. Jejich otevřený boj o vydávání hebrejských knih měl fatální dopad na celý knihtisk v Benátkách v několika následujících desetiletích.¹²⁷

Meir Katzenellenbogen z Padovy požádal o pomoc při řešení tohoto sporu nejvyšší autoritu v obci, která řešila otázky interpretace rabínských zákonů. Tímto odborníkem byl právě rabín Moše Isserles z Krakova. Tito dva rabíni spolu projednávali celý spor a rozhodli se exkomunikovat všechny výtisky *Mishné Tora* vydané v tiskárně Marca Antonia Giustinianiho. Na první pohled se zdálo, že tiskárna Alvise Bragadina vyhrála první bitvu, avšak papežský hněv se obrátil současně na oba dva strůjce této aféry. Jeden druhého se snažil před papežským úřadem ještě více poškodit a tak i jeden druhého nařkl z rouhání se proti křesťanské církvi. V celé zemi se vytvořila hustá atmosféra, která jen čekala na další kroky papežského úřadu.¹²⁸

3.2.2 Vyústění sporu mezi oběma křesťanskými tiskaři a následné restrikce proti knihtisku

I několik odpadlých židů mezi nimi Josef Moro Zarfati (po konverzi Andrea Dal Monte) a Šlomo Romano, vnuk slavného gramatika Eliaha Levity, přispěli svojí houževnatostí k očernění hebrejských knih. Koncem léta roku 1553 vynesl papež Julius III. (1550-1555) bulu, která změnila celé příští desetiletí. Tato vynesení nařizovala zabavit a spálit hebrejské knihy a především Talmud, který se zakazoval číst a vlastnit ho. V Římě se začaly Talmudy hromadně pálit na známém náměstí *Campo dei Fiori*.¹²⁹

V září roku 1553 požádal Giustiniani papežského nuncia v Benátkách Beccadelliho, zda by mohl do té doby již vtištěné knihy poslat židovské komunitě do Turecka. Už v říjnu však benátský Senát poslechl organizaci *Esecutori contro la Bestemmia*, kteří Talmud zavrhl

¹²⁷ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 90.

¹²⁸ Idem.

¹²⁹ Idem, str. 91.

jako rouhavý proti Bohu, Kristu a Madoně, a rozhodl knihy zničit. Brzy ráno dne 21. října roku 1553 bylo na slavném benátském náměstí *San Marco* spáleno obrovské množství knih.¹³⁰

V následujících měsících byly spáleny knihy i v dalších místech na celém benátském území až po Krétu. Další tisíce knih byly spáleny a zničeny ve zbytku Itálie. Obrovské ztráty zaznamenaly všechny tiskárny. O několik let později syn Marca Antonia Giustinianiho spočítal ztrátu svého otce na 24 000 dukátů.¹³¹

Další edikty proti hebrejským knihám jsou vydány papežem Juliem III. v květnu a v prosinci roku 1554.¹³² V těchto letech se tiskárny přesunou do menších center kolem Benátek – do Sabbionety, Ferrary a Mantovy.¹³³ Další tiskárna hebrejských knih vznikla na severu v Riva di Trident, místu přibližně 50 kilometrů vzdáleného od Tridentu. Tato tiskárna fungovala v letech 1558-1562.¹³⁴

3.2.3 Organizace *Esecutori contro la Bestemmia* a autocenzura

Benátská republika nezakazovala publikovat knihy, ale trvala na tom, že knihy musely být ještě před vydáním preventivně zcenzurovány. V červenci roku 1559 nařídili *Esecutori contro la Bestemmia*, aby všechny knihy prošly cenzurou a teprve potom mohly být vydány. Tato nařízení se netýkala Talmudu a jeho komentářů, neboť zákaz publikovat Talmud platil po celou dobu. Navíc musely projít cenzurou i již vydané tisky. *Esecutori contro la Bestemmia* požádaly dva experty na hebrejské knihy – přísného dominikána Tommaso da

¹³⁰ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 92.

¹³¹ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 104.

¹³² Idem.

¹³³ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*, str. 92.

¹³⁴ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 104.

Urbino a židovského konvertitu Felice da Tolentino, kteří měli za úkol knihy zcenzurovat.¹³⁵ Cenzoři zabavili knihy a navrátili je svým původním majitelům až 20. září 1559.¹³⁶

Ještě předtím, než *Esecutori contro la Bestemmia* nařídili knihy cenzurovat, vytvořili si židé vlastní spolek na cenzuru knih. Stalo se tak ve Ferrare roku 1554 krátce po vydání papežových dekretů. Tato organizace uvnitř židovské komunity fungovala na principu autocenzury, která měla předejít pozdější cenzuře církevním státem.¹³⁷ Všechny hebrejské a jidiš publikace musely projít aprobační nějaké rabínské autority a teprve potom mohla ona kompetentní osoba vydat povolení k vydání.¹³⁸

Uvádí se také, že bylo potřeba povolení tří rabinů vždy z nejbližší komunity, kde měla být kniha vydána. Aby se komunity vyvarovaly hromadným postihům při případných kontrolách, uváděli se jména těchto tří revisorů přímo na obálku knihy.¹³⁹ Tato nařízení se týkala starších děl, která musela být před dotiskem prověřena. Ale ve druhé polovině 16. století se začaly před strachem z inkvizice prověřovat i nově napsané knihy současnými autory.¹⁴⁰

V dalších letech do cenzury knih zasáhl tridentský koncil, který se konal v letech 1545 až 1563 v Tridentu. V roce 1564 vydal papež Pius IV. (1559-1565) Seznam zakázaných hebrejských knih. Tento Seznam povoloval tisknout Talmud se svými komentáři, avšak pouze za předpokladu že se v názvu slovo Talmud neobjeví. Po vydání tohoto Seznamu a rozhodnutí

¹³⁵ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 104.

¹³⁶ ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*, str. 119.

¹³⁷ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 94.

¹³⁸ MARCUS, Jacob R. *The Jew in the Medieval World*, str. 170

¹³⁹ SEGRE, Renata. *La Controriforma espulsioni, conversioni, isolamento*, str. 763

¹⁴⁰ MARCUS, Jacob R. *The Jew in the Medieval World*, str. 170

začaly hebrejské tiskárny znovu tisknout. Knihtisk v Benátkách pomalu přicházel znovu k životu. Během čtyř následujících let vytiskl Alvis Bragadin, Meir Parenzo a čtyři noví tiskaři – Giorgio Cavalli, Giovanni di Gara, Giovanni Griffio a Cristoforo Zanetti, čtrnáct titulů.¹⁴¹

Marco Antonio Giustiniani se zasloužil velkou měrou o vývoz a dovoz hebrejských knih mimo Benátskou republiku. Většina z těchto knih byla převezena „načerno“, aby se vyhnula ničivé vlně inkvizice. To samé platilo i o knihách tajně vydaných v zahraničí (tady se jednalo hlavně o Talmud, jehož tisk byl stále v Itálii zakázaný). Marco Antonio Giustiniani zřídil tiskárnu na řeckém ostrově Kefalonia, kde i 25. července roku 1571 zemřel. V jeho odkazu pokračoval jeho syn Antonio Giustiniani (1553 – 1580).¹⁴²

V šedesátých letech, konkrétně 19. března roku 1562, se zformovala další, tentokrát církevní instituce pro preventivní cenzuru knih. Tato instituce sídlila v Padově a byla založena už v roce 1516. Každá kniha musela před tiskem projít posudkem tří čtenářů. Komise, která tisky posuzovala, se skládala z inkvizitora, jeho pomocníka a zástupce Svatého úřadu. Dalším, kdo mohl vynášet posudky, byl učenec filosofie na univerzitě v Padově nebo sekretář milánského vévodství. Každá kniha, která měla být vydána, musela nejprve projít tímto procesem a tiskař nebo vydavatel byl povinen toto dílo poskytnout odborníkům na kontrolu do Padovy.¹⁴³

V Benátkách se v 60. letech 16. století stalo několik událostí, které přiměli obyvatele města domnívat se, že židé jsou tajnými agenty Turků a snaží se zničit a napadnout Republiku zevnitř. Snad za to mohl žid jménem Nasi, který obchodoval s Tureckem a měl dobré vztahy

¹⁴¹ Idem, str. 106.

¹⁴² GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 126.

¹⁴³ ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*, str. 119.

se sultánem. V roce 1567 vláda odchytila dopisy psané v hebrejštině, které údajně obsahovaly kódované zprávy. Tyto zprávy měly prý detailně ilustrovat připravovaný komplot židů z Konstantinopole a židů z Benátek, jež se měli snažit zkorumpovat benátského ambasadora v těchto dvou městech.¹⁴⁴

V dubnu roku 1568 postihl Konstantinopol veliký požár, který ohrožoval na životě benátského ambasadora. Benátčané byli i tentokrát přesvědčeni o podílu židů na této události. Toto otevřené nepřátelství se znovu projevilo na zákazu tisku hebrejských knih. Série různých zákonů z 22. a 24. září roku 1568 nařizovala zničit tisíce teprve nedávno vydaných knih a zároveň byla udělena pokuta těm, kteří tyto knihy vlastnili. Tribunál v Benátkách rozhodl, že největší podíl na tisku těchto knih mají židé z Levantu, kteří nedbali nařízení *Esecutori contro la Bestemmia* z roku 1559, kdy všechny tisky museli nejprve projít cenzurou před samotným tiskem. Vláda tyto tiskaře, kteří neuposlechli nařízení, shledala vinnými a byly jim uděleny různé tresty podle závažnosti případu.¹⁴⁵

Esecutori contro la Bestemmia našli po celém městě značné množství knih vydaných po roce 1564, kdy byl knihtisk v Benátkách již zpátky obnoven. Tribunál uložil vysoké pokuty těm židům, kteří tyto tisky financovali. O něco méně byli pokutováni editoři a tiskaři samotní. *Esecutori* začali s pokutou u jistého Rabiho Judy overo Leone, kterému uložili pokutu 500 dukátů. Ten měl financovat publikace vydané v tiskárně Zorziho de Cavalli. Jednalo se o tato díla: *Rabot* (snad *Midrash Rabba* – komentář k Pentateuchu), *Becagiai* (uváděno také jako *Menandes*, dílo od Mošeho ben Nachmana) a třetí kniha byla *Zarozamoth* (pravděpodobně od Abrahama Sabi). Tyto výtisky v nákladu 2 400 kusů byly spáleny na náměstí San Marco.¹⁴⁶

¹⁴⁴ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*, str. 107.

¹⁴⁵ Idem, str. 108.

¹⁴⁶ Idem, str. 109.

Dalším pokutovaným židem, který sponzoroval hebrejské výtisky, byl Moise Salati. Ten dostal pokutu 500 dukátů, neboť se podílel na vydání tisíce kopií Bible, které vyšly v dílně Giovanniho di Gara v roce 1568. Jednalo se nejspíš o rabínskou Bibli stejného typu, která byla již dříve vydaná poprvé u Daniela Bomberga v roce 1517 – Starý zákon v hebrejštině s aramejským překladem a komentáři Rašiho, Abrahama Ibn Ezry a Davida Kimchi. Moise Salati bylo nařízeno tyto publikace v nákladu 4000 kusů odeslat během třech měsíců do Levantu. O několik měsíců později Salati přišel s tím, že nemůže zaplatit pokutu a ani knihy odeslat. *Esecutori* mu povolili knihy prodat mimo benátský stát do Itálie a severní Evropy.¹⁴⁷

To byla jen část pokutovaných židů, kteří se podíleli na financování vydávání knih. Těchto židovských obchodníků bylo několik a zabavených knih na tisíce. Výtisky, které nebyly spáleny, byly poslány do zahraničí, kde byly prodávány pod cenou a vydavatel na nich tak ztrácel nemalé jmění.

Proč takto benátský stát jednal, když vždycky podporoval dobrý obchod a k židům se choval shovívavě, je otázka. Jednou z možných příčin byla obava o vnitřní ochranu státu, která se zdála být ohrožena se vzrůstajícím zahraničním tlakem. Další možností byl motiv hereze podporované křesťanskými odborníky na hebrejský tisk, kteří se obávali židovské literatury, neboť podle nich obsahovala velké množství proti-křesťanského citění. V dalších letech se situace benátských židů nemění. Naopak, střídají se edikty o vyhoštění s obnovením vysokého poplatku za pobyt ve městě (*condotty*).¹⁴⁸

Dne 18. prosince roku 1571 byl vydán Senátem další dekret, který zakazoval židům pracovat v tiskárnách a podílet se na výrobě knih. Editoři tak byli nuceni svěřit tisky knih do rukou křesťanů, kteří většinou neměli takové znalosti a hebrejsky neuměli. I když v tomto

¹⁴⁷ GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568.*, str. 116

¹⁴⁸ Idem.

období jsou známi dva aktivně pracující korektoři – Ašer Parenzo a Jischak Geršon, v textech publikovaných po tomto dekretu jsou značné chyby a celková kvalita děl pomalu začala upadat.¹⁴⁹ Další, tentokrát papežská bula je vydána 28. února roku 1593 a obnovuje zákaz tisku Talmudu.¹⁵⁰

Na konci 16. a na počátku 17. století už převzala prvenství v knihtisku Benátkám střední a severní Evropa, především Amsterdam, Basilej, ale i třeba Praha.¹⁵¹

3.3 Minoritní knihařské dílny v Benátkách ve druhé polovině 16. století

Už ke konci 40. let 16. století je kromě Bomberga aktivních několik malých tiskařských dílen. Druhým důležitým aspektem, který nedovolil žádné tiskařské dílně dosáhnout takového úspěchu, byla cenzura knih a tím spojeného knihtisku, která zasáhla celý Apeninský poloostrov. Zatímco první polovina 16. století byla relativně tolerantní, od 50. let 16. století už Benátky podléhají tlaku Papežského státu, který tvrdě zasahoval proti reformaci a snažil se vymýtit veškeré heretické učení.

Po tiskárně Daniela Bomberga se významně prosadilo jen málo tiskařů. Mezi ty známější patřil Marco Antonio Giustiniani, který se proslavil především velkým objemem vydaných knih a Babylonským Talmudem, ve kterém pokračoval v „bombergiánské“ tradici. Dalším ze známých tiskařů byl i Alvisè Bragadin. Jeho tiskárna se proslavila pozoruhodným trváním. S menšími přestávkami dokázal vydávat knihy až do počátku 17. století.

Dalším známým tiskařem v této řadě byl Meir Parenzo, který je dodnes znám jako jediný žid, který sám na vlastní náklady tiskl knihy v době, kdy právo vlastnit tiskárnu měli jen křesťanští majitelé. Tito a další méně známí tiskaři se do povědomí dostali až ve druhé

¹⁴⁹ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 92

¹⁵⁰ Idem, str. 94

¹⁵¹ Idem, str. 92.

polovině 16. století. Nejenže neměli téměř žádnou šanci Bombergovi konkurovat, ale byly zde i jiné ztěžující podmínky, například zákony, které zabraňovaly židům účastnit se na procesu vydávání knih. Ani od padesátých let 16. století nebylo vůbec jednoduché se prosadit. Po vydání papežské buly roku 1553 následná perzekuce židovských knih opakovaně ztěžovala tiskařům jejich působení.

3.3.1 Giovanni di Gara

Tiskárna Giovanniho di Gara publikovala v letech 1564-1609 kolem sta knih. Svým charakterem a stylem tisku publikací ji lze označit za pokračovatele „bombergiánské“ tradice.¹⁵² Podle některých odborníků doslova kopíroval styl Daniela Bomberga.¹⁵³

V jeho tiskárně působily známé osobnosti tehdejšího tiskařského umění. Jako korektor pro Giovanniho di Garu pracoval v letech 1564-1602 lingvista a poeta s velikým talentem – Samuel Archivolti. Ten ve stejných letech pracoval současně i pro Giovanni Grifia.¹⁵⁴ Z dalších známých osobností zde působil v letech 1587-1615 Jischak Geršon a to jako aktivní korektor. I ten pracoval souběžně pro několik dalších nakladatelství. Mezi jeho pomocníky patřil i Ašer Parenzo (bratr Meira Parenza) a Leon z Modeny, významný židovský učenec narozený v Benátkách.¹⁵⁵

¹⁵² TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 88

¹⁵³ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia.*, str. 94

¹⁵⁴ TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*, str. 91

¹⁵⁵ CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia.*, str. 94

3.3.2 Giorgio (Zorzo) Cavalli

Dílna Giorgia Cavalliho vytiskla v letech 1565-1568 kolem dvaceti hebrejských knih. Ve svém znaku měla tato tiskárna slona, který značil pomalost, ale i sílu.¹⁵⁶ Tento slon procházel branou, na které byl latinský nápis *TARDE SED TUTO*.¹⁵⁷

V tiskárně Giorgia Cavalliho pracoval Vittorio Eliano, vnuk slavného gramatika Eliaha Levity. Dalšími židovskými pomocníky byli Avraham Ajalon a Šemuel Boehm. Z některých děl zde vydaných jmenujeme: *Bachja al Ha-Tora* z roku 1566 (komentář k Pentateuchu od R. Bachja), *Midrash Rabba* z roku 1566 (homiletický komentář k Pentateuchu), *Shulchan aruch* z roku 1567 (od Josefa Cara) nebo *Maftach Ha-Zohar* z roku 1566.¹⁵⁸

3.3.3 Giovanni Grifio (Grifo)

Tiskařská dílna Giovanni Grifia byla produktivní mezi roky 1564-1567. Někteří badatelé ho uvádějí ještě před rok 1560. Jeho publikovaná díla byla snadno rozeznatelná pro svůj znak na přebalu knihy – byl jím bájný pták grifon, který byl na piedestalu s hebrejským nápisem *BELI' HASHPAATH TUV HA-MAZZALOTH MEAT MOILOTH HA-MUSKALOTH*.¹⁵⁹

U Giovanniho Grifia pracovali a asistovali vynikající korektoři a tiskaři. Mezi nimi byli například Šemuel Boehm, Mešulam Kaufmann a Samuel Archivolti. Z některých děl

¹⁵⁶ Idem.

¹⁵⁷ PAVONCELLO, Nello. *Le tipografie ebraiche minori a Venezia*. Roma 1990, str. 30

¹⁵⁸ Idem, str. 30.

¹⁵⁹ Latinsky: „Virtute duce, comite fortuna“. Česky lze přeložit jako: „Není ctnosti, když není štěstí“.

vydaných v této tiskárně uvedeme *Shulchan aruch* z roku 1567 nebo *Biur Al Ha-Tora* z roku 1567.¹⁶⁰

3.3.4 Cristoforo (Cristofolo) Zanetti

Bratři Zanettiové vynikali mezi menšími tiskařskými dílnami. Ke konci 16. století až do začátku 17. století vydali třicet publikací. Někteří badatelé uvádějí několikanásobně vyšší číslo vydaných děl v této tiskárně. Tiskárna byla aktivní v letech 1564-1608. Bratrů Zanettiových bylo hned několik – nejstarší a zakladatel tiskárny Cristoforo (aktivní v letech 1564 – 1566), další byl Daniele, Giovanni a Matteo. Daniel Zanetti si časem založil vlastní tiskárnu, která byla aktivní v letech 1595-1606 a ve které vydal kolem padesáti hebrejských děl. Tato dílna sídlila na Calle della Dogana. Matteo Zanetti vydal pouze šest publikací.¹⁶¹

3.3.5 Bratři Farriové

Bratři Farriové začínali svoji tiskařskou aktivitu ve stejné době, kdy starý Daniel Bomberg končil, tedy ve 40. letech 16. století. V jejich tiskárně pomáhal i v té době aktivní Cornelio Adelkind. Vydali kolem 13 děl a všechny kolem roku 1544-1546.¹⁶²

¹⁶⁰ PAVONCELLO, Nello. *Le tipografie ebraiche minori a Venezia*. Roma 1990, str. 30 – 31.

¹⁶¹ Idem, str. 44 – 45.

¹⁶² Idem.

Závěr

V této diplomové práci jsem se věnovala několika tématům souvisejícím s židovským knihtiskem a židovskou komunitou v Benátkách v 16. století, ze kterých bych se nyní pokusila vyvodit odpovídající závěry a shrnutí.

V první kapitole o vzniku a vývoji židovského ghetta v Benátkách jsem uvedla tři různé skupiny židovských obyvatel, které se postupně ve městě etablovaly. První skupinou byli němečtí a italské židé, z nichž se většina usadila v Benátkách ještě před rokem 1500. Pro ně bylo také založeno první židovské *ghetto* – *Ghetto Novo*. Tito židé se živili převážně půjčováním peněz a obchodem s použitým zbožím, jak jim dovolovaly místní zákony.

S vývojem a vznikem knihtisku v Itálii a v Benátkách souvisí pohyb židovského obyvatelstva a migrační vlny ke konci 15. století. Do města proudila řada odborníků židovského původu ze severní a střední Evropy. Ti se postupně usazovali ve městě a stali se významnými osobnostmi v židovském knihtisku. Mezi takové osobnosti patřili například slavný gramatik a korektor Elia Levita, který přišel do Itálie právě z Německa.

Mezi vůbec první odborníky, kteří přišli do Itálie a usadili se tam, byl již na konci 15. století rod Soncinů. Geršom Soncino se stal vůbec prvním tiskařem židovských knih.

Vliv židů na knihtisk byl obrovský. Lze se domnívat, že bez jejich přičinění by nikdy nevznikly tak kvalitní a významné publikace a texty. Na hebrejský knihtisk měli velký vliv křesťanští majitelé tiskáren. Ti sami si nedokázali vydávat kvalitní hebrejské knihy bez židovské pomoci. Přitom židé velmi často zastávali v celém procesu hlavní úlohu, neboť působili jako korektoři a editoři a byli to často právě oni, kdo vybíral vhodné publikace do tisku.

Zásadní zlom nastal, když se Felice da Prato obrátil roku 1515 na benátský Senát s prosbou o povolení působení čtyř židovských pomocníků do tiskárny Daniela Bomberga. Tomu bylo o rok později vyhověno a od té doby se k lichvě a obchodu s použitým zbožím přidalo židům také povolení pracovat v knihtisku. Toto povolení změnilo postavení židů v benátském *ghettu* v první polovině 16. století.

U Daniela Bomberga pracovalo několik židovských odborníků. Prvním z nich byl právě Felice da Prato, s jehož pomocí vydal Daniel Bomberg rabínskou Bibli. Felice da Prato byl odpadlým židem původem z Tunisu a jako první zásadně ovlivnil aktivitu Daniela Bomberga. Dalším z pomocníků v této slavné tiskárně byl Cornelius Adelkind, jehož rodina přišla z Německa a s jehož pomocí bylo vydáno největší dílo židovského tisku 16. století – Babylonský a Palestinský Talmud. V posledních letech Bombergova působení v Benátkách pracoval v jeho dílně i Meir Parenzo, významná osobnost, neboť ho lze po rodině Soncinů prohlásit za jediného žida, který vydával tisky na svoje vlastní náklady, aniž by za ním stál bohatý křesťanský majitel tiskárny.

V roce 1541 bylo v Benátkách ustanoveno druhé *ghetto*, které se jmenovalo *Ghetto Vecchio*. Byli tam přemístěni tentokrát židé levantského původu. Šlo o židy, kteří uprchli ze Španělska nebo Portugalska a nějakou dobu se skrývali v nějakém přístavu v Levantu. Odtud pak pokračovali do Benátek. V této skupině bylo i veliké množství *marranů*. Tito noví obyvatelé se ve všem lišili od německých a italských židů. Byli to převážně obchodníci a většinu času trávili na moři. I oni se etablovali ve městě a přinášeli s sebou znalosti knihtisku získané v Turecku, Řecku nebo na Kypru.

Od padesátých let 16. století se začínaly formovat zákony vystupující proti knihtisku židovských knih, ze kterých se stala následná cenzura. Za zákaz tisku Talmudu v roce 1553, který vyhlásil papež, mohli dva křesťanští vydavatelé hebrejských knih – Marco Antonio Giustiniani a Alvise Bragadin. Jejich spor se týkal díla, které oba tiskaři vydali téměř ve

stejnou dobu. Jednalo se o *Mishné Tora* od Mošeho ben Maimona. Oba tiskaři se snažili navzájem očernit a získat tím privilegium monopolu vydávání příštího Babylonského Talmudu.

Tento spor dvou tiskařů hebrejských knih byl zcela zásadní a ovlivnil celé další pokračování knihtisku v Benátkách. Od sedmdesátých let 16. století jsou vytvářeny nové zákony, které mají dopad na židovský knihtisk. Proto se také už od poloviny 16. století žádná tiskárna výrazně neprosadila. Z minoritních knihařských dílen to byly například tiskárny Giovanniho di Gara, Giorgia Cavalliho, Giovanni Grifia, Cristofora Zanettiho nebo bratří Farriů.

Doufám, že jsem naplnila cíle uvedené v úvodu této práce a přispěla tím k hlubšímu poznání daného tématu.

Použitá literatura

Sekundární literatura

1. Monografie

AMRAM, David Werner. *The makers of Hebrew books in Italy*. London: The Holland Press, 1963. ISBN nevedeno.

BARON, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews: Late Middle Ages and Era of European Expansion, 1200-1650*. Volume X (On the Empire's Periphery). New York: Columbia University Press, 1965. 432 s. ISBN 0-231-08848-5.

BOŇEK, Jan. *Židovská Praha. Průvodce městem, které neexistuje*. Praha: Eminent, 2011. 252 s. ISBN 978-80-7281-395-7.

BONFIL, Robert. *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2004. xii, 366 s. The Littman library of Jewish civilization. ISBN 1-874774-17-X.

CALIMANI, Riccardo. *Storia del ghetto di Venezia*. I edizione Oscar MONDADORI storia ottobre 2001. 357 str. ISBN 978-88-04-49884-1.

FORTIS, Umberto. *Editoria in Ebraico a Venezia*. Catalogo della mostra. Verona: Arsenale Editrice, 1991. 63 str. ISBN nevedeno.

CHAZAN, Robert. *Židé středověkého západního křesťanského světa: (1000-1500)*. Praha: Argo, 2009. 308 s. ISBN 978-80-257-0138-6.

MACKENNEY, Richard. *Evropa šestnáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2001. 395 s. ISBN 80-7021-469-4.

MARCUS, Jacob R. *The Jew in the Medieval World: A Source Book: 315-1791*. Cleveland: Meridian Books, 1961. xxvi, 504 s. ISBN neuvedeno.

PAVONCELLO, Nello. *Le tipografie ebraiche minori a Venezia*. Roma, 1990. 78 str. ISBN neuvedeno.

PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. 1. vydání. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 493 s. ISBN 80-7106-152-2.

ROTH, Cecil. *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1946. ISBN neuvedeno.

STEMBERGER, Günter. *Úvod do judaistiky*. Praha: Vyšehrad, 2010. 228 s. ISBN 978-80-7021-988-1.

2. Články

CAMPOS, Anna. *La cultura ebraica nei libri a Venezia*. In *Catalogo: Armeni, ebrei, greci stampatori a Venezia*. Venezia, 1989. ISBN neuvedeno.

GOLDFELD-VOGELMAN, Naomi. *Some reflections on the hebrew printing in Italy during the sixteenth century*. In *Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI. Atti del VII Congresso internazionale dell' AISG S. Miniato, 7-8-9 novembre 1988*, Carucci editore. Roma, 1991. ISBN 88-85116-14-0.

GRENDLER, Paul F. *La distruzione di libri ebraici a Venezia nel 1568*. In *Venezia ebraica. Atti delle prime giornate di studio sull'ebraismo Veneziano (Venezia 1976-1980)*, ed. Umberto Fortis. Roma: Carucci editore, 1982. ISBN neuvedeno.

SEGRE, Renata. *La Controriforma espulsioni, conversioni, isolamento*. In Storia d'Italia, Annali XI, Corrado Vivanti, Gli ebrei in Italia I., pp. 709-778. Torino: Einaudi, 1997. ISBN neuvedeno.

SIEGMUND, Stephanie. *La vita nei ghetti*. In Storia d'Italia, Annali XI, Corrado Vivanti, Gli ebrei in Italia I., pp. 845-892. Torino: Einaudi, 1997. ISBN neuvedeno.

TAMANI, Giuliano. *L'attività tipografica a Venezia fra il 1516 e il 1627*. In Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI. Atti del VII Congresso internazionale dell' AISG S. Miniato, 7-8-9 novembre 1988. Roma: Carucci editore, 1991. ISBN 88-85116-14-0.

ZORATTINI, Pier Cesare Ioly. *Censura e controllo della stampa ebraica a Venezia nel Cinquecento*. In Manoscritti, frammenti e libri ebraici nell'Italia dei secoli XV-XVI. Atti del VII Congresso internazionale dell' AISG S. Miniato, 7-8-9 novembre 1988. Roma: Carucci editore, 1991. Str. 115-127. ISBN 88-85116-14-0.

Encyklopedie a slovníky

MILANO, Attilio. *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 9. Editors in Chief Cecil Roth and Geoffrey Wigoder. Jerusalem: Keter Publishing House, 1996. 1594 s. ISBN 965-07-0202-4. ITALY, s. 1115-1147.

NEWMAN, J. – SIVAN, G. *Judaismus od A do Z: slovník pojmů a termínů*. Praha: Sefer, 2009. 285 s. ISBN 80-900895-3-4.